॥ शब्दरत्नसमन्वयकोषः ॥

॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ मधुसूदनस्य चिरमुत्सारितकंटकाः॥ व्याख्यो वक्ष्यते मार्गो नमणिंग्रं
ह्रंत्वपंडिताः॥ वादीद्रमानमातंगसूदने मधुसूदने॥ वादिन्यादीयतांनेवमुधाँद्रांतरंबुधाः॥ १२
अथशब्दस्यानीयांसंगतिंव्युत्पादयतिइहेतिवर्त्तमानेति॥ तत्सामीप्येत्यर्थः॥ प्रत्युयांतत्वेनतदंत
पदोपस्कार्यत्वेनेत्यर्थः॥ कविध्यत्रविषयत्वस्यैवसाध्यत्वरूपत्वात्तदासंक्षेपकवाइतिभावः॥ सि
द्धेति॥ मल्लिनंतेवपुःस्नायाइत्यादौवपुर्मल्लिन्यादीनांस्नादिनोहेतुत्वावगमस्यसर्वलोकसिद्धतयातथासु
त्यत्रिच्छैर्यादितिभावः॥ नन्वेतादृशोर्थोनपदार्थोनापितत्संसर्गइतिकथंशाब्दानुभवगोचरः॥ नच व
पुर्मल्लिन्यस्यसंबंधांतरात्भावेनैववाक्यतात्पर्यार्थमाकांक्षादिबलात्तत्कार्यकारणभावस्यसंसर्गत्व
मितिवाच्यं॥ मल्लिनवपुष्मानस्नायाइत्यत्रर्त्वभवेदवयवेनाचयसंभवात्॥ तथापिप्रकृतेनुपमाननिरूप
णस्यानंतर्ध्यंअवधित्वेनान्वयादनाकांक्षत्वेनशब्दनिरूपणेअन्वयस्यैवापातेनतद्विशेषंप्रापकोन्या
यानवतारात्॥ अतएवकामनाचितस्वर्गस्यनविध्यर्थेकांक्षेदान्वयइतिवक्ष्यति॥ व्युत्पत्त्यंतरम्

त्वेननद्विधान्वयस्वीकारेमानाभावाद्वाक्यभेददिगेरवाच्चाफलस्यान्यथोपपाद्यत्वात्॥ साक्षात्तात्पर्यी
मानाभावाच्च॥ किंचशेषत्वंगौरवायेन्यायः॥ तादर्थ्यंचनुर्थीबलात्॥ शेषत्वंचपारार्थ्यंपरोदृशप्रवृत्त
इतिव्याप्यत्वंतत्पर्याप्तनिर्वाहकत्वंतुपरकारणत्वमितिशेषत्वस्यशाब्दानुभवगोचरतासंभवेपिनतन्निर्वाहकक
रणत्वेतत्प्रत्याशाअतएवसोमेनयजेतस्वर्गादौसोमादेर्यागकारणत्वेनिरूढेपिसोमोवायागार्थोयागो
वासोमार्थइतिसंशयेन्नावार्थाधिकरणेस्वर्गकामपदस्याधिकारिपरतयातदर्थोवायागः॥ वृद्धिपरतयाया
गार्थोवास्वर्गकामइत्येवंसंशयेस्वर्गकामाधिकरणेसिद्धांतन्यायोयमुक्तः॥ एवंचसंसर्गइवापदार्थोपीत्या
दिचर्चमानवचनमनेयायिवंइवकारेणविशेषणविशेष्यविशेष्यान्यतरत्वाभ्युपगमाच्च॥ यत्तुकार्यत्वेनस
हेतुकत्वानुमानेऽसमभिव्याहृतत्वस्यनेगौरवात्समभिव्याहृतमेवहेतुत्वेनपर्यवस्यतीति॥ तत्रनियतपूर्ववर्त्तित्व
स्यसिद्धत्वेनान्यथासिद्धिमात्रवत्त्वस्यनेलाघवादतएवसिद्धसाध्यत्वसामानाधिकरण्येतित्वंतशब्दाभ्यितन्याया
नांशब्दतात्पर्याहृतयेवोपयोगाद्धेतुकानुमानस्यवतात्पर्यानपेक्षणाच्चंविनाप्यर्थस्वभावमात्रेणोवोप

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

पत्तेरिति॥प्रत्रेदं तत्वं न्याये न ना त्यर्थं गृह्यते तच्च न्याय गम्यार्थं विना वाक्यार्थापर्यवसानेशङ्के नैवतिर्वा ह्यते॥ विस्तरस्तु ध्याहारादिना॥प्रतरव स्वर्गकामादिवाक्यार्थापर्यवसानेऽन्यत्रत्वात्तलिंगकानुमानेन॥प्राप्तत्वान्निर्णयेन्यायानवैतरान्योक्तसमभिव्याहारादिर्नोक्तानि प्रायव्याप्यपुमिछायाऽनियमात्॥ व्रीहिन्प्रोक्षतीत्यादौसाध्यक्रियायाएवसिद्धेर्व्यर्थत्वाच्चेतिवाच्यं न्यायानामुत्सर्गरूपत्वात्॥ नकेयागेनापूर्वेत्वात्स्वर्गंजुहुयादित्यध्याहारेणमंत्रलिंगादिनाचश्रुतिंकल्पयित्वावाक्यार्थंवर्णयंतिभट्टाः॥ अन्यथाऽयोग्यत्वेन नैराङ्क्षंविनानास्मत्वेनचवाक्यहिपरस्त्रीकामःप्रायश्चित्तंकुर्यादित्यादौकामनाश्रुतिर्नफलत्वसाधिकेतिबाधकरहितेस्वर्गकामादिवाक्येपितथानस्यात्॥

नचसमभिव्याहारःसाक्षादन्वयानिप्रायःप्रकृतेर्वर्नेतर्व्यान्वितत्वेनविवक्षितोपमाननिरूपणशङ्कनिरूपणायोर्नतथेतिवाच्यंएकवाक्यतानियामकत्वात्॥सामादीनामपिविनाप्रयोजनंस्वयंद्वारान्वयान्नतत्वतात्पर्यंयथाविधिरुद्देतादर्थ्यगोचरंतथावपुर्मालिन्यादीनांहेतुत्वप्रत्ययबलान्नसिद्धार्थेभ्रुङ्कारणतागोचरमपीतिरहस्यंहेतुहेतुमद्भावस्येतिन्यायेतावतानिरूपणयोर्द्वंद्वहेतुमद्भावोलभ्यतेनतुनिरूप्ययोःस्या- त४
न्वयोपचारेपिवस्तुनोऽभावेनसंगतित्वान्नासत्वेनसंगतिरर्थहेतुहेतुमद्भावस्यैवसामान्यलक्षणेपपत्तेःतथापिनिरूपणयोर्व्यभिचारेणहेतुमद्भावोनास्तीतिसविशेषणेहीतिन्यायेननिरूप्ययोःपर्यवस्यतिनचप्रतिबंधकज्ञानंनिरुद्धिद्वारानिरूपणमपिप्रयोजकमेवात्तानदेवत्वहेतुशङ्कार्थंमुख्यहेत्वर्थस्यनिरूप्येष्टत्वादितिवाच्यं॥तथापिविशिष्टकारणतावोधकस्यबाधकंविनाविशेषणेपितद्बोधकत्वमितिनानुपपत्तिःवस्तुतोनिरूपणयोरप्युपजीव्योपजीवकभावःसंगतिरेवापरंपरासंबंधरूपतयाकांक्षाजनकत्वाविशेषात्॥प्रकृतेवप्रमाणप्रमाणप्रमेयसिध्योरपजीव्योपजीवकभावएतदुभयनिरूपणेसंगतिरितिसिद्धांतरहस्याशयः॥नचैवमावश्यकत्वा

×नेहेतुहेतुमद्भावसंगतेरित्यर्थः। यद्यपि संग×२

दवयवरूपावास्तुसंगतिरित्याशयेनाह।उपमानेतिाप्रतिवंधकेतिायद्यप्यवसरस्वरूपंप्रागुक्तंतथापितद्व्यापारत्वा
त्तोक्तिप्रायेणोद्देशानुसारेणप्रथमंतत्रैवजिज्ञासोदयादितिभावः।नचैवमवसरस्याप्युपजीव्यनिर्देशएवंस्तसं
गतिरित्यतआह।उद्देशेपीतिाउद्देशस्यसंगतिमध्येऽपागुद्देशस्तूपयवसरएवसंगतिरित्यर्थः।यद्वातत्संग
तिर्नपौर्वापर्यनियामकेतिसाम्येप्यदोषइत्युक्तमनुमानवंटकोद्धारेतथापिप्रौढिवादेनाह।समानेतिाअनु
तिरित्यर्थः।अतिदेशेतिाअत्रगवयपदस्यतद्व्यत्वार्थत्वादितिभावः।नचिदंवैधर्म्यमात्रमविंचित्क
रंनवशीघ्रोपस्थितिकतयासमानविषयकयोरेवोपजाव्योपजीवकभावआहत्योपतिष्ठतेाइतिष्टतेाइति
विषयस्वरूपानालोचनेनउपजीव्योपजीवकभावस्यदुर्ग्रहत्वेनोभयत्रतदुपस्थित्यावश्यकत्वेशीघ्रत्वाशीघ्र
त्वाशीघ्रत्वानुपपत्तेःउपमानस्यशब्दापेक्षयोपजीव्यत्वयाहणार्थमतिरिक्तसंकेतविषयत्वज्ञानापेक्षणाच्चेतिवेत्ताइ
दमत्राकूतंउपमानस्वरूपेशब्दोनोजीव्यःसादृश्यज्ञानात्मकस्यतत्स्यशब्दंविनाप्युत्पत्तेः।किंतुतद्व्यापारीभूता
तिदेशवाक्यार्थस्मृतौउपमानतुशब्दस्वरूपएवतथाप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानंविनाशब्दाप्रयोगादित्यवंवैधर्म्यंम

DR BHAU DAJI MEMORIAL

मास्तमविषयत्वलक्ष्यंनत्वप्रवृत्तिनिमित्तज्ञानस्यापिशुकादिवाक्येव्यभिचारेणशब्दस्वरूपेऽनुपजीव्यत्वेनसंस्का
रद्वारापदार्थस्मृतावेषोपमानोपयोगइतिवाच्यं।अन्यत्रकारणांतराधीनत्वेपिस्मर्त्यर्थंवशब्दप्रयोगस्यतत्प्रतीतीच्छ
मूलत्वइतिसाध्यत्वेनस्वरूपोपयोगस्यावश्यकत्वादितिभावः।अन्यतइतिायदिवोपमानस्यसंकेतयाहकत्वमुपजीव्यता
वच्छेदकंयदिवाक्यावयवेसेवोपजीव्यत्वमत्रभिमतंतदाशब्देपितुल्यंउपलक्षणातिदेशकत्वेनैवतस्योपजीव्यत्वादित्याश
यः।वस्तुतइतिायद्यप्युपमानमानत्वावच्छेदेनशब्दोपजीव्यत्वंवस्तुतोवच्छेदेनशब्दोपजीवकत्वंनत्वशब्दत्वावच्छेदेनोपमानो
पजीवकत्वमितिभ्रमतावच्छेदकावच्छिन्नोपजीवितापकर्षेणोत्तरभ्रांतावोपुवित्तःतथाप्यनुमाननिरूपणाव्यवधा
नेविनिगमनाविरहेणैवनियामकजिज्ञासानुतदनंतरनिरूपणेतस्यानिरूपणांतरापाताच्चेनार्थवशादिद्धत्वात्तानत्रोपस्थि
तमानतावच्छेदकावच्छिन्नोपजीव्यतैवनियामिकाअनुपस्थितावांतरधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतापेक्षयाशीघ्रोपस्थि
तत्वादित्यवधेयंकारणप्रत्यक्षनिरूपणानंतरंनानाकार्येषुनिरूपणीयेषुप्राथम्यंजिज्ञासाधीनेतन्निवृत्यधीनंचत्व
मत्वमित्यत्वसरएवसंगतिस्तूपलक्षणएवोपजीव्योपजीवभावएवमन्यत्रापीत्यपाकुर्मःनन्वर्थपदेनप्रतिपाद्यमा

तादृशापरपदार्थसंसर्गो वा प्रमितः। आद्येपदार्थतावच्छेदकविशिष्टतत्त्वज्ञानजन्ययोग्यशब्दा तिव्याप्तिः। वा
क्यप्रमारूपयोग्यमात्रस्यलक्ष्यतेयेष्टापत्तिः। सिंचतिप्रिन्नपवत्यादिपदसाहित्येनवक्ष्मिनेत्यस्यापिप्रमा
योग्यत्वात्। नच वाक्यपदसमुदायात्मकेवाक्येवलक्ष्यंतस्यप्रमाकरणत्वा भावात्॥ प्रत्येकमेवहीनरा
तस्वार्थानुभवसमर्थयोर्द्वावागंतःसमाजःसंज्ञेदे। नोभयवैयर्थ्यमितिन्यायादितिवाच्यं। तथासतिपदत्वप्र
कारस्यतज्ज्ञेयाज्ञातत्वस्यवाक्यप्रकाशादिसाधारणस्यलक्षणत्वोपपत्तेः। यदातुविंबदंबस्मिन्स्वार्थसंसर्गी
प्रमाणमितिविशेषलक्षणार्थंपदांतरोपप्रयोगः ईश्वरज्ञानस्यत्वाद्यनश्रुकादिवाक्येऽव्याप्तिः। तदानी
तिव्याप्तिरपिवारणीया। नांत्यः प्रयोगकारणीभूतपदवैयर्थ्यात्। हियद्वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यःशब्दस्तत्
दाचित्प्रयोगेऽकारणं। अथप्रयोगोहेतुभूतोज्ञापकोयस्यवा क्यार्थस्यतत्तत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थइत्यर्थ
तावाक्यांतरार्थविषयकेश्वरतत्त्वज्ञानावारकत्वादितिचेन्न। मैवेन्न। मैवंगेहेसैंधवोस्तीतिवाक्यस्याषा
तैकार्थज्ञानजन्यतयावाधितार्थांतरेपिप्रामाण्यापत्त्याऽर्थपदेनवाक्यार्थव्यक्तिविशेषस्यावश्यवाच्यत

योंतस्यदानर्थक्यात्॥ यत्तुप्रयोगोवाक्यंहेतुभूतंयस्यार्थस्यतत्तुल्योवार्थपदस्यवाक्यार्थपर्यवसानंवाक्यार्थ
ज्ञापकत्वादितिनव्यर्थतातिव्याप्तीइति॥ तन्नुच्छं॥ वाक्येनह्याप्तोर्थोज्ञापकत्वान्नावात्। वस्तुगत्यावाक्यज्ञाप्य
त्वस्यतुपदार्थसाधारण्यात्तेनप्रयोगंवाक्यंप्रतिहेतुभूतोहेतुज्ञानविषयतयायोऽर्थइतिवावाक्यंहेतुभूतं
यस्यार्थतत्त्वज्ञानस्यतज्जन्यत्वस्येत्येववावाक्यार्थपर्यवसानंनिरस्तंयदपिप्रयोगहेतुभूतमर्थतत्त्वज्ञानंयस्यपु
संस्तज्जन्यत्वमर्थः आप्तोपदेशःशब्दइतिसोऽतिलक्षणानुसारात्। नचज्ञानोपलक्षितपुरुषमात्रविवक्षायामतिव्याप्तिः
ज्ञानविशिष्टपुरुषजन्यत्वापेक्षयातुविशेषणज्ञानजन्यत्वमेवलघ्विति वाच्यं। विद्यमानव्यावर्त्तकतामात्रात्मकवि
शेषणत्वस्यभ्रमितत्वादिति। तदपिचिंत्यं। पदार्थतत्त्वज्ञानमादायातिव्याप्तेः। अर्थपदव्यवाक्यार्थपरत्वेतुप्र
योगेत्यादिवैयर्थ्यानुद्धारादित्यतोन्यथाव्याख्येष्टं। प्रयोगोवाक्यमितिकरणव्युत्पत्तेरित्याशयः। ननुयद्यस्येवद्वि
तीयशब्दशब्दःतत्तत्सिद्ध्यनुकूलेनगतोयेननश्रूयतइत्यतआह॥ काकाक्षीति। नायमन्यःकिंतुश्रूयमाणएवार्थ
वान्नयत्रानुषज्यते। प्रमाणसिद्धप्रयोजननुरोधादित्यर्थः। ननुप्रयोजनस्यान्यथाप्युपपादयितुंशक्यत्वा

त्रतन्मात्रेणानुषंगसिद्धिरित्यतआह।कीदृगिति।अयमभिसंधिः।लक्षणस्वरूपाज्ञानाद्धिशब्दार्थमुख्यत्वेनेक
रिशतमित्याद्यर्थव्यभिचारिद्वैलक्षण्यभावेनाप्रामाण्यान्नात्रनिरूपणमुचितमित्याक्षेपालिप्रायेणवाशब्दत्वविं
शिष्टमुद्दिश्यकीदृगितिप्रश्नव्याचिख्यासयाशब्दस्यदृत्वरहितत्वागएवपर्यवसानत्वावत्येवशब्दगतद्रुत्यमानेशब्दत्वावि
शिष्टेरवत्वंपर्यवस्यतितथैवव्युत्पत्तेरितिनव्याख्यात्यर्थतत्प्रकारंतस्यप्रयोजनंचार्थपदस्ययथाश्रुतार्थ
त्वेपिविशेषणमहिम्नाविशेषपर्यवसानरूपंदूषयितुंविशदयतिवस्तुतस्त्विति।नूतनपदेनेतिशब्दपदान्यथातदुपादानानु
र्थक्यादित्याशयः।नह्येकमेवस्यादितिन्यायानुरोधादाहृत्यज्ञानीयेतिनचार्थपदस्यवाक्यार्थपरत्वेवानुपपत्ति
शंतेःकिंप्रयोगहेतुनूतनपदेनेत्यतआह।अन्यथेति।स्थितेगतिश्चित्येतिभावः।अतिव्याप्त्यभीतिशब्दपदस्य
लक्षणप्रवेशेवाक्यार्थज्ञानानुव्यवसायध्वंसादावतिव्याप्तिः।अर्थपदस्यस्वप्रतिपाद्यार्थलेपिसंस्कारेतिव्या
प्तिःलक्ष्याप्रवेशेतुप्रत्यक्षादावव्याप्तिरलक्ष्यतावच्छेदकप्रमाणत्वमात्रस्यतत्रापिसत्वाच्छब्दत्वगर्भलक्षणस्यवा
च्यत्यर्थः।अध्याहारादिनेति।अतदुक्तसविज्ञानेनानुषंगेणेत्यर्थः।एवमर्थस्यष्टीकृत्यनव्यमाख्यानंपेक्षयमौ

रवेणदूषयतितद्दूरमितिइदमुपलक्षणं।अस्मदादिज्ञानस्यचैन्यथासिद्धत्वेनप्रयोगाहेतुत्वादीश्वरीयज्ञानस्या
स्मदादिज्ञानसापेक्षत्वादस्मदादिवाक्येग्रंथकारमतेऽव्याप्तिरप्यत्रदोषइतिध्येयं।नूतनपदमहिम्नेति।नूप्राज्ञाप्ति
तिथात्वनुसारादितिभावः।प्रयोगजनकेतिनानुप्रयोगपदेनयदिपदंवाक्यंवाविवक्षितंतदातत्समग्रप्रसिद्धिर्नहिव
र्णवस्तुदायेवाकार्यताकरणयोगोवातत्तद्वर्णसामग्रीनिस्तत्तद्वर्णेत्यसैवसमुदायसिद्धेः।घटादिसमुदायवत्समुदायसिद्ध
वर्णमात्रंतदाऽसंनवः।प्रमाकरणत्वस्यात्वक्ष्यतावच्छेदकस्यपदमात्रनिष्ठत्वेनवर्णेष्वप्रसक्तेः।तत्तद्वर्णसामग्री
णांचवर्णसमुदारूपपदेऽजनकत्वात्तत्तत्पूर्वीविशेषविशिष्टवर्णसमुदायात्मकंपदमेवप्रयोगंशब्दार्थस्तत्समग्र
त्वंचतत्तद्वर्णसामग्र्योवअतिरिक्तसमुदायानुपगमात्।तज्जन्यत्वमपिपदेतदेवायदेकत्ववर्णेषुतत्तज्जन्यत्वमेका
क्षरपदमात्रघटितवाक्यवारणायतुप्रमाणत्वमपिदेयमितिवाच्यं।तथाप्यानुपूर्वीविशिष्टवर्णानांपदत्वायतत्सामग्री
त्वेनानुपूर्वीसामग्र्याअपिकारणतयावर्णानामजननेनासंभवादित्येत्।नानुपूर्व्यावर्णेषुवस्तुसन्यदृष्टिं
पदत्वेकिंनुदंडत्वावच्छिन्नदंडेकारणतावदानुपूर्व्यावच्छिन्नवर्णेष्वेवतत्त्वमित्यानुपूर्वीसामग्र्याःपदसामग्रीत्वा

भावान्। ते विभक्त्यंताः पदमित्यादिलक्षणात्लौकिकव्यवहाराच्च। एतेन विशिष्टस्य प्रतिपादकत्वेन प्रयोगपदा
र्थतया विशेषणेऽप्यानुपूर्व्यमपि प्रयोगसामग्रीजन्यत्वादतिव्याप्तिरपास्ता। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्णानामेव प्रयोगा
शब्दार्थत्वान्नात्यानुपूर्व्या। नवसामग्रीप्रविष्टप्रयोगप्रागभावजन्यत्वमेवलघुप्रतिबंधकाभावत्वादिनातस्यान्यत्रा
पिहेत्वात्। ननुतत्रेनात्राप्रवेशान्नप्रसंगः। सामग्रीत्वस्यकरणत्वगर्भत्वेनप्रागभावत्वस्यावश्यंप्रवेशात्। ननुतथाप्यर्थ
पदस्यासंकुचितार्थत्वेऽन्योन्याश्रयात्तिव्याप्तिरेव। वाक्यार्थमात्रपरत्वेपितथा। वाक्यांतरार्थगोचरेश्वरीयतत्त्वज्ञानजन्यत्वा
द्वाक्यमात्रस्यात्तद्वाक्यार्थपरत्वेतनुगमः। तत्यवस्त्वपदस्यापिनुगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यसंकेतग्रहार्थमावश्य
कत्वमित्तिसाहसं। विशेषलक्षणार्थत्वात्तस्यादोषत्वेपिप्रयोगत्वेनप्रसंगाभावात्तद्विप्रयोगकारणीभूतपदेनेतित्वेनान
नहितत्तत्पदेन वाक्यमुपस्थितोकिंतुतदर्थइतितदनुभवजन्यानुव्यवसायध्वंसादेरवश्यवारणीयत्वात्। नचैवंवह्निसंयो
संसर्गरूपार्थाप्रसिध्येवायोग्यवाक्यवारणंतत्तच्चपदंव्यर्थं। तत्तद्विशेषणवत्त्वज्ञानमात्रस्यार्थज्ञानशब्दार्थतया
ग्येपिसत्त्वात्। तथापिग्रंथहृन्मतेवाक्यार्थज्ञानस्यवाक्यार्थप्रयोगाहेतुत्वेन कथमिदंलक्षणं। नचात्रनवाक्यार्थ

ज्ञानत्वेनहेतुत्वंप्रविष्टध्वंसादौतथाकारणत्वाभावेनप्रयोगेत्यादिवैयर्थ्यात्। किंतुवाक्यार्थविषयत्वकारणत्वयोःसामानाधिकरण्यमात्रमित्यदोषः। शब्दस्वरूपेवाक्यार्थज्ञानस्यकथमप्यहेतुत्वात्। वाक्येत्वनिराकांक्षत्वात्सतात्पर्यवाक्योत्तात्पर्यए
वोपस्थानात्। प्रमाणवाक्येत्वसमानाधिकरणगुणांतरस्येवसंभवात्। किंचैवंवाक्यार्थह्रदयगोचरसमूहालंबनज्ञानयन्येवा
क्येवाक्यार्थांतरेपिप्रमाणत्वापत्तिः। विशेषलक्षणत्वेनतत्संसर्गगोचरप्रमाणशब्दस्यलक्ष्यतावच्छेदकत्वात्। तस्मात्तत्तद्वाक्या
र्थह्रदयगोचरतत्त्वज्ञानत्वेनहेतुत्वमवश्यंप्रवेश्यनत्वेवंध्वंसादावप्रसंगात्प्रयोगेत्यादिव्यर्थं। तत्तद्वाक्यार्थविशिष्टसाक्षा
तत्त्वज्ञानत्वेनहेतुत्वात्। नचवाक्यार्थव्यक्तिविशेषविषयत्वमेवतत्रकारणतावच्छेदकंनतुतत्तद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वगर्भमितिवा
क्यं व्यावाक्यप्रयोगेपितथैवकारणत्वात्। नचैवमेकवाक्यार्थतानजन्यनानावाक्यार्थप्रतिपादकवाक्येवाक्यार्थांतरप्रमाणत्वप्रसंग
व्याप्तिः। तत्रतत्रतस्यप्रमाणत्वेऽतत्तद्रूपेश्वरज्ञानस्याप्यावश्यकत्वात्। एतेननियमसामग्र्यंजन्यपदार्थानत्वेनन्यथासिद्धिरपीति
निरस्ता। उक्तसमूहालंबनमादायातिव्याप्तेः। तद्ह्रदयंकोतस्यनियमादितिचेन्न। प्राचीनमतेनैवेदंलक्षणं। अन्यथाज्ञानकरण
णतावादिमतेऽसंभवायत्नेःवस्तुतएवमर्थतनुभवकरणत्वरूपायोग्ययोरतिव्याप्तेः। स्वानुभाव्यत्वेनापितत्तदर्थवि

शेषणावश्यकत्वेनवाक्यार्थज्ञानत्वेनहेतुविवक्षायांमानाभावाद्वाक्यार्थगोचरेश्वरज्ञानजन्यत्वस्यसर्वमतसाधारण्यान्नसंकोचः। इयांस्तुविशेषोज्ञानैकरणतामतेवृत्तिमत्वावच्छेदकावच्छिन्नज्ञानमुपलक्ष्यंअन्यत्रतुनतथा।एवंचवह्निपर्वतसंसर्गगोचरेश्वरतत्त्वज्ञानजन्यलिंगपरामर्षादिवारणायप्रयोगेत्यादि।अतएवब्राह्मणरक्षार्थमनृतेनैवपातकमित्यादिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानमूलकास्त्यवाक्येपिनातिव्याप्तिः।नत्वेवंविपक्षेस्वपदार्थगर्भप्रतियोगिसिध्यसिद्धिपराहतत्त्वाख्यज्ञाणाभावग्रहसंभवान्नैतदितरभेदसाधकंस्यादितिचेत्॥नास्वार्थगोचरोक्ततत्त्वज्ञानजन्यायावंतःतद्भिन्नत्वस्यसुग्रहत्वाद्विपक्षेवस्तुतःस्वार्थपदेनविशेषणवत्त्वमात्रस्यविवक्षितत्वयावच्छिकरणकगोचरतत्त्वज्ञानजन्यत्वस्यवच्छिनादहतीत्यत्रप्रसिद्धस्यासंभवोऽयोग्यस्यग्रहःनत्वेवमपिमोनिश्चोकेअव्याप्तिस्तत्रपदानामनुत्यन्त्रत्वेनोक्तज्ञानाजन्यत्वादितिचेत्॥नाकदापितेषामनुत्यन्तावली कल्पांतेप्यन्तत्रतत्रवाक्येनतत्तदोद्धाणस्यावश्याभ्युपेयत्वात्।नचवाक्यांतरेवाक्यार्थांतरज्ञानजन्यत्वेपित्वंपिप्रकृतवाक्यार्थस्यनेनाजननात्विशेषलक्षणमव्याप्तमेवेतिवाच्यंयत्रह्वविदुत्यत्रावीश्वरज्ञानमादायावच्छितयावच्छप्रतियोद्यसंसर्गज्ञानजन्यत्वसंभवात्।तादृशार्थतत्त्वज्ञानवतातदर्थपरतयाक्तिसंधेयपदत्वेलक्षणा

प्रक्षिप्त

७

मित्यत्रेत्।स्वार्थतत्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नशब्दत्वंलक्षणंतदवच्छेदकंचयोग्यशब्दत्वमितितत्संग्रहइतिकश्चित्॥प्रयोगानास्मात्रमिति।स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयमात्रस्यस्वार्थस्यत्राप्तावश्यकत्वादित्याशयः।ननुव्यवहारानुरोधेनलक्षणंवाच्यंनवाधितार्थेयाकांक्षादिभ्रमेणयथार्थज्ञानंजनयेदपीतिकाणंसत्यानुमितिहेतुकूटलिंगइवनिराकांक्षेनासन्नेत्रप्रमाणव्यवहारइतितद्वारणायप्रयोगसामग्रीमहत्तत्तत्स्वरूपंप्रयोगहेतुमत्तत्तदर्थंप्रयोगपदेनाकांक्षाद्युपेतस्यैववाच्यत्वादित्युपाध्यायमतमित्येत्याह।यदाकांक्षासन्निमदिति।तत्रयदितिघटपिघटःकर्मत्वमित्यदेरपिपुरुषविशेषंप्रतिप्रतिपादकत्वमेववक्ष्यतितथापितेप्रतितत्संसर्गोद्यमेवअर्थविशेषस्यवप्रमात्वविशेषस्यापिविशेषलक्षणेलक्ष्यतावच्छेदकत्वाविरोधादितिभावः।अभ्युपगमवादेनाह।यदिवेतिमिश्रविषयतयेत्यनेनेश्वरघटास्तित्वज्ञानस्येतिशेषः।यदातदेवेति।नियममात्रेणहेतुशब्दार्थइत्युक्तमितिभावः।प्रयोगत्वावच्छेदेनेति।वाक्यार्थज्ञानपूर्वकप्रयोगत्वावच्छेदेनेत्यर्थः।अतोनविसंवादिशुकादिवाक्येव्यभिचारः।ननुसतात्पर्यवाक्यत्वावच्छेदेनेत्यर्थः विसंवादिप्रत्यायकशुकादिवाक्येपीश्वरतात्पर्यसत्त्वादितिध्येयं।अत्रपूर्वोक्तयुक्त्या

वाक्यार्थज्ञानत्वेनैवयथार्थज्ञानस्यजननवत्वेलक्षणनिविष्टंनतुयथार्थज्ञानत्वेनापीतिभावः।ननुपक्षतावच्छेद
कस्यापिहेतुत्वमुपपादितंव्यतिरेकिणिनचपक्षतावच्छेदकंस्वरूपमात्रोपस्थित्यातिनिबंधनमितिदशायांहेत्वंतरो
पेक्षेतिवाच्यं।नन्यच्चस्योन्नरवर्त्तितावच्छेदकधर्मप्रयुक्तयायोग्यशब्दत्वादेरेवचप्रवृत्तेतादृशधर्मतयातस्याप्युपस्थि
तेःकिंयैवंविशेष्यभागस्यैवसामर्थ्यविशेषणांशस्यवैयर्थ्यमित्यतआहःअवच्छेदकत्वेनैवचेतिलक्षणेप्रवेशाल्लक्षण
घटकत्वाल्लक्षणाधीनेतरभेदानुमितोपक्षगतत्वेनोपस्थाप्यत्वाप्यत्वाच्चेत्यर्थः।एतत्तुक्तंतर्हीतादृशोपस्थितिरूपाद्ज्ञा
ज्ञान्यानुमित्यर्थमवश्यापेक्षितात्वेत्यर्थः।व्यर्थत्वंविशेषणवैयर्थ्यलक्षणांतरेणावश्यकेनकुतस्त्यत्वेवेत्यर्थः।कुत
इतिलाक्षणिकादिव्यावर्त्तकविशेषणांतरानपेक्षत्वेनलाघवादितिभावः।यद्यपियोग्यकांक्षपदत्वमपिलक्ष
स्यतावच्छेदकमुक्तंनत्वपक्षोपधानस्याव्याप्त्यायोग्यत्वस्यवाव्यस्यावच्छेदकयोग्यशब्दत्वादावेवपर्यवसान
मितिवाच्यंजन्यतावच्छेदकत्वेनैवजननवत्वावच्छेदकत्वेनापितस्यैवप्रवेशदोषाभावात्।नचजन्यत्वंकारणोपधा
नत्वंजननवत्वेनुनपक्षोपधानरूपमव्याप्तेरितियोग्यत्वरूपंवाच्यमितिगौरवमितिवाच्यंस्वप्रतिपाद्यपदार्थमध्येवा

ग्यतात्रवेशावश्यकत्वेनतत्समानविशिष्टबोधतयातत्तदर्थज्ञापकत्वेनैवोपयोगेजन्यत्वांशवैयर्थ्यात्।तथापिस्वप्रतिपाद्यत्वंस्व
प्रतियोगिककार्यताश्रयप्रतिपन्निविषयत्वेननुतत्रप्रतिपादकतावच्छेदकधर्मोपिप्रविशतीतिनव्यर्थताशंक्यंतत्राशयेना
हदितितिवाक्यार्थेतियद्यपिवाक्यप्रतिपाद्यत्वेनावाक्यार्थत्वंपदार्थसाधारणंतन्मात्रप्रतिपाद्यत्वंचात्रसिद्धंतत्प
दादिनाविश्वस्यैवप्रतिपादनात्।तथाप्यसर्वनामैकपदस्वविषयत्वंतत्वंपदार्थव्याप्तंवस्त्वादिपदानाम
पिसंसर्गेतत्प्रतियोगिनोश्चप्रत्येकंशक्तावपिविशिष्टेतदज्ञानादितिध्येयं।तज्ज्ञेतिप्रयोगहेतुतावच्छेदकमित्य
र्थः।स्वसमानविषयकेतिस्वविषयीभूतयद्वाक्यार्थतत्त्वज्ञानजन्यंयत्संदंतत्तद्वाक्यार्थप्रमाणमित्यर्थः।तेवाक्या
र्थद्वयस्यभूद्वात्वंवनजेघटोस्तीतिवाक्येनार्थांतरप्रमाणत्वापत्तिर्नवापीतघटवतिनीलघटवत्त्वग्रहमित्यत्र
घटपदस्यग्रहेघटसंसर्गप्रमाणत्वेपिनेत्यघटसंसर्गतदापत्तिरितिद्रष्टव्यं।अत्रैवंसतिशब्दलिंगपरामर्शादि
वारणायपरांतरप्रवेशगौरवमनुबीजंविन्नावयतिइत्ययीतिवीवार्वाक्यस्यनिरस्तत्वादनुमानाविसंवादादित्य
ग्रिमग्रंथदर्शनाच्च।वैशेषिकस्यनिरस्यिष्यमाणत्वादन्यत्रार्थयतिसोगनइतिनचप्रमाण्यपक्षेपूर्वोक्तव्याघातता

दवस्थमित्यत्राह द्विविषमिति। यद्यप्यप्रमाणपदात्प्राक्प्रत्ययेऽादिपदद्वयोपपत्तेः प्रमा
णपदस्यैवनञ्समासोयमितिकथमप्रमाकरणत्वंशङ्क्यार्थः। तथापिनञोऽभावार्थत्वंविरोध्यर्थत्वेतिद्वै
विध्यंद्रष्टव्यं। नञ्नेति। नुपनीतपदार्थासंसर्गायहस्महकृतेनमनसातृतीयलिंगपरामर्शसंभवात्प्राभाक
रमतेसिद्धार्थशब्दश्राविणांव्यवहारदसंसर्गायहेतौवानुमितिसंभवाद्वेत्यर्थः। वस्तुतोनुपश्चात्मानं
मनएवेतिमत्वार्थः। ननुनेति। स्वरूपमात्ररतिशेषः। अपित्विति। यज्ज्ञातीयस्यव्यापारसहकारिसमवधानोत्त
रक्षणक्रियान्वयव्यवच्छेदःतज्ज्ञातीयत्वंकरणत्वमित्यर्थः। अन्यथाफलानुपधानप्रदशायामकरणत्वाप
त्त्याप्रमास्वरूपयोग्यस्यैवेत्यादिपूर्वोक्तविरोधादितिध्येयं। अतएवेति। अन्यथानिमित्तासमावेशोक्तेविव
क्षापेक्षयेतिन्यायेतिन्यायः। असाधारणेतिव्यासंगोपपादकसंयोगव्यतियोगिकरणत्वेनेत्यर्थः। एतच्चमनाक्षुखंड
टकोद्धारेविपश्चितांयद्यपिशब्दस्मृतानुदयः। अनुमितिश्चसोगतमतेपितथापितन्मतेऽसंसर्गाश्रयहान्यव्य
हारः। वैशेषिकाणांत्वनुमानादितिप्रदर्शनाशयेनाह। वैशेषिकइति। वस्तुतस्तूपनयवाक्यादिनोऽप्रतीतौ

ग्यप्रसिद्धेराहत्वमिति। आकांक्षादिमत्तयायदज्ञानस्याज्ञायमानपदस्यवानुमितिकरणत्वमव्याहतमे
वेत्याशयः। यद्यप्येवमनुमानमात्रेहेतुस्तथापिहेत्वंतरव्यावृत्तयेव्यर्थतापक्षधर्मतासंपत्त्यर्थमाह। अ
नुमानमात्रेति। सिद्धेत्यादि। कर्मणिक्तः। तथावस्तुसमानविषयकानुमितिसाधारणनियतत्वादितिहेतुः मात्रपदंतु
शब्दप्रमाणेनैवोपपत्तौनमानांतरंकल्प्यमितितन्मतसंग्रहायासामग्र्योर्नियममात्रगर्भहेतुमुक्त्वानुमितिसा
मग्रीसाहित्येनैवाप्रत्यक्षत्वादितिप्रसाध्यांगकंहेत्वंतरमाह। अनुमानत्वेनैवेति। अत्रापिवकारःपूर्ववत्
तर्कसंग्रहनाथमिमांसकादिति। लौकिकशब्दानामनुमानतयैवप्रमाणत्वंवैदिकानांतुस्वातंत्र्येणत्येवंवादिप्राभाक
रादिभाकरादित्यर्थः। अत्रतत्तद्वाक्यवैदिकपदोपलक्षणंथगेवपक्षः। ननुवैदिकत्वसामान्येनैवाग्निमतपदार्थ
विशेषसंसर्गासिद्धिप्रसंगादित्यवधातव्या क्रियाकर्मत्वावेनेति। इंद्रज्ञाज्ञानयोः क्रियाकर्मत्वावेनगवाज्ञाज्ञान
योश्चकरणकर्मत्वावेनेत्यर्थः। एकत्रेतिएकत्रेतिएकतात्पर्येणेत्यर्थः। प्रकारपदेनसंसर्गप्रतियोगितावच्छे
दकविभक्त्युपनीतकर्मत्वादेःपरस्परासंसर्गादिमत्पदार्थद्वयप्रतियोगिकत्वस्यवासंभवादितिभावः

ननुयत्रोन्नयप्रकारंसंसर्गज्ञानानेतरमन्यतरप्रकारतात्पर्येणवाक्यंतत्रबाधाभावात्प्रकारविशेषणंसा
र्थकमित्याशंक्यप्रकृतेपित्तघ्येत्याहानुभयोरितिएवंबाधप्रतिसंधानापेक्षाक्लेशनिरासार्थमपितदुपा
दानंसममित्यपिध्येयं।नचैवमितिवाच्यमनिसंधिः।नात्रदृष्टांतप्रसिद्ध्याव्यापकतावच्छेदकावच्छि
न्नसिध्याकाचिदिष्टसिद्धिः।स्मारितत्वसंसर्गत्वादिप्रकारकज्ञानमात्रस्यव्यवहारादेहेत्वात्।किंतु
तादृशेसाध्यमानेव्यापकतानवच्छेदकीभूतंगेहघटंसंयोगित्वादिप्रकारकसिध्यासाधनेनुमानसामर्थ्या
त्तस्याव्यापकतावच्छेदकत्वेनभानसामर्थ्यात्।किंतुप्राङ्नास्तितादृशानुमानेसामान्यव्याप्तियह
मूलकेव्यापकतानवच्छेदकस्यापिनियतोयस्तिंतस्यप्रकारतयाभानेसामर्थ्यंतरकल्पनावदत्रापि
येनरूपेणतात्पर्यग्रहीतंतदुपावच्छिन्नज्ञानसामर्थ्यकल्पनयातादृशतात्पर्यग्रहोपयुक्तापदार्थतावच्छेदक
कारकस्मृत्यर्थंतन्मतेसंकेतग्रहापेक्षाप्यतएवानुमानेऽनुक्तविपरीतसामग्रीकल्पनस्यविरोधादसंभवेनस्मारितत्व
प्रकारिकैवधीःस्यान्नरनतत्वादिप्रकारिकेतिदूषयिष्यत्याकरोतथावतात्पर्यंसंसर्गविशेषणंगेहघटसंसर्गत्वेनतस्यथा ज्ञ

तयापूर्वंविषयसिद्धिरावश्यकी।तादृशसंसर्गतात्पर्यग्रहेचप्रकृतानुमानाद्विशेषासिद्धिः।प्रतिगिवि
शिष्टसंसर्गतात्पर्यग्रहेणैवानतिप्रसंगेस्मारितपदव्यर्थतात्वप्रकारविशेषणेनुनायंदोषः।घटकर्मत्वे
तात्पर्यग्रहार्थंसंसर्गविशेषोपस्थित्यनपेक्षणादितिघटकर्मत्वेइतियद्यपेतावतातप्रकृतिप्रत्ययार्थसंसर्गत्व
त्पर्यग्रहेपिनक्रियाकारकेयाःसंसर्गतद्ग्रहइतिवक्तंतत्सिद्धिः।आनयनक्रियाप्रतियोगिकघटकर्मत्वेचतद्ग्रहाभ्युपगा
मेपूर्वंसंसर्गविशेषोपस्थितिरावश्यकैवात्तथापिघटकर्मत्वयोःसंसर्गइवघटकर्मत्वानयनयोरपिसंसर्गविशेषेपृथगेव
तात्पर्यग्रहेपिनघटकर्मकानयनेतात्पर्यग्रहइतिनकक्षार्थोपस्थित्यावश्यकतानवानुमानेऽर्थात्ताच्यानयन
स्यक्रियात्वेतादृशानयनेकर्मत्वप्रतियोगित्वेनकर्मत्वेचघटसंसृष्टत्वेकर्मत्वसंसृष्टत्वतात्पर्यंऽवश्यतेविशेष्यवि
शेषणंतत्रविशेषणांतरमितिन्यायेनघटकर्मकानयनक्रियापर्यवसानात्।तदिदमाह॥इत्यादिप्रत्येकमितिविशे
कलितयोरेवपदार्थसंसर्गयोरितिवानत्वेवमप्युक्तास्मारितपदार्थतातदवस्थैवो।किंचैतावतज्ञानानांनैवदोषस्तं
त्वज्ञानपक्षेतुसंसर्गसिद्धिरेवेत्यत्वरसादाहवस्तुतइतिनत्वेवंसेधवसेंधवत्वोक्तीत्यादावुभयोरपिनानार्थत्व

प्तोजनाच्चितत्वणारक्षाच्चिताश्चरूपवा।क्यार्थद्वयविवक्षायांवैपरीत्येनार्थांतरमितिवेत्ता।अर्थपदेनतत्तद्वृत्ति
विषयत्वाभिधानात्।स्मारितपदस्यत्वमत्रेनदेवावस्तुघटानयनयोर्यःसंसर्गःतत्रतात्पर्यमितिवाघटविशिष्टान
नयनेतदितिज्ञानतात्पर्यग्रहः।किंतुघटकर्मकत्वेनानयनेआनयनकर्मत्वेनघटेवातात्पर्यमित्येवंतथाज्ञानय
कर्मत्वप्रकारकप्रतीतिलक्षविषयोघटइतितात्पर्यग्रहेप्रकारताघटसंसर्गीस्यज्ञानविषयतयायहेपिनस्वांत्र्यो
णग्रहणंघटत्वेननानामीत्यनुर्व्यनसायेघटत्वादिसंसर्गीस्येवनवाविशेषणविशेष्यानुभयप्रतियोगिकत्वेनतद्ग
देवेतिकुतोवाक्यार्थस्यपूर्वोपस्थित्यपेक्षातथात्वेकपदार्थेयज्ञात्पर्यविषयापरपदार्थसंसर्गज्ञानेतत्पूर्वकत्वेसा
ध्यंपर्यवसितं॥अतएवज्ञानपदंप्रमापरंवक्ष्यतिअन्यथापदार्थयोर्यःसंसर्गःतत्प्रमानेसाध्यमानेस्वांत्र्यो
गोवसंसर्गसिद्धेर्विशेषणविवक्षानर्थक्यंस्यादितिवयमाकलयामः।परेणश्वादिना।अहत्येति।अनुभूयमा
नप्रत्यवदनुभूयमानस्यतत्रकर्मत्वस्याप्यवश्यमनुमानेनोपपादनीयत्वादन्यथातदर्थशब्दप्रामाण्यस्यैवाव
र्जनीयतापत्तेरितिनात्रेष्टापत्तिरितिभावः।यमपश्येतियद्यपिशक्यसंबंधरूपावृत्तिर्दूरपवादा।तथाप्यन्यथोप

पन्नतात्पर्यसमानाधिकरणावृत्तिरित्यनुमितानचैवंवह्निमात्रपराप्रत्यायकधूमपदेव्यभिचारः।तात्पर्यस्यापिहेतु
प्रवेशात्।नचवह्निव्याप्योधूमोस्तीत्यादिवाक्येतस्यपदार्थतास्त्येवेतिवाच्यंतत्रवह्नेर्व्याप्तिसाकांक्षत्वेनपर्वतनि
राकांक्षत्वात्॥अथेपरस्परपदपूरणेनयोरेवपरस्परांक्षादितद्घटयसंसर्गज्ञानस्यसाध्यत्वपर्यवसानात्
तावेवमिपिव्याप्यव्यापकोनयनाद्विनानार्थधूमपदन्यायेनोद्धरितेआहत्यव्यापकसिध्यत्तिःपदार्थपदेनसा
क्षात्तात्पर्यपर्यवसानादितिभावः।ज्ञानपदेयेति।तथाचालीढसंसर्गज्ञानपक्षेपिनार्थासिद्धिः।ज्ञानावच्छेदकत
येत्यग्निमयंग्रंथस्यज्ञानविशेषणप्रमात्वघटकत्वेत्यर्थइतिनतद्विरोधइत्याशयः।क्वचिदितिग्रंथेसंसर्गोत्तर
ज्ञानेवाधइत्यर्थः।तद्घटयेतितद्घटयोर्मध्येयःपरस्यसंसर्गःसएवात्रापरसंसर्गःपरत्वंतत्संसर्गइत्यर्थः।नचैवंप
प्रतियोगिकोरूपेइदंरूपेवसंसर्गोवाक्यार्थस्यापूर्वत्वादित्युक्तत्वादित्यवधेयं॥अत्रतात्पर्यपदंद्वयंवज्ञतात्पर्यपरं।
अन्यथाअव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्।सामान्यव्याप्तिरेवचप्राङ्नास्तितानुमानंवानुमानांगमित्याशयः।इत्यादिपदंकंचक
इत्यत्रादिपदेनायोग्यानासन्नसंग्रहः।तत्रोच्चरेतितद्वाक्यजन्यप्रतीतिविषयतात्पर्याश्रयेनेत्यर्थः।तथाचात्रपदांत

रव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयानुभवाभावमात्रस्याकांक्षाशब्दार्थतयाकांक्षाशरीरेप्रविष्टपरस्परसंसर्गतात्पर्यमा
त्रेणाव्यलिंगवारेऽनागंतरानर्थक्यंतदवस्थमेव। स्वतात्पर्यविषयान्वयेत्यत्रस्वस्मिन्नपान्वयतात्पर्यकल्प
वेशादितिप्रत्यवस्कानमवोधादितिध्येयं। नन्वेवंतात्पर्यगर्भाकांक्षायाविवक्षितत्वेननीलपदस्यघटपदेनस
मंसामग्रीवलेनान्वयानुभावकत्वात्पटपदेनाकांक्षैवनास्तीतिकिमासत्त्याशंक्यतेनन्वाकांक्षेतियत्राव्यवहितपदे
नकुतश्चिन्निमित्तान्नान्वयानुभवस्तत्राकांक्षाध्वंसनीयैवानहितेनतत्रान्वयनियमः। अन्यथाव्यवहितान्वधस्या
कांक्षाविरहेणैवोपपत्तेरासत्त्यैहेतुर्नैवनस्यादित्याह। तथासतीतितुष्यत्वदुर्जनन्यायेनासंदिग्धमुदाहरति।
किंवदुनेतिशुकेनचतदत्यनेनतात्पर्यसामान्याभावमभिप्रेत्यनन्वेवमुक्तरूपाकांक्षायाअप्रत्यायकतात्पर्यवद्योग्या
सत्तावाकेपिसत्त्वात्। व्यभिचारइत्यतआह। तात्पर्यमपीति। नचत्रतात्पर्यसामान्यस्यैवप्रवेशेयदार्थमात्रतात्पर्यकांक्ष
वाकेव्यभिचारतादवस्थ्यंपरस्परसंसर्गतात्पर्यप्रवेशेत्वाकांक्षासत्त्वेहिपिण्यर्थंयोग्यत्वेसतिपरस्परस्परसंसर्गता
त्पर्यवत्त्वादित्यस्यैवसम्यक्त्वात्। नचतावदेवविवक्षितंनावगमात्। तथाहि। अकांक्षादिमत्प्रतिसंधानानेतरा

मेवतावच्छब्दश्रावणमन्वयानुभवोनान्यथासिद्धाकांक्षादेर्लिंगतयानुमितिरूपएवनतद्विनातीयइतिवैशेषिकाः।
तन्नोनयसिद्धशाब्दानुभवसामग्र्याअनुमितिसामग्र्यांलोपपादनेनोपपद्यतेनन्वनुसामग्र्यंतरकल्पनेन। तथासत्यनुभ
यमानसामग्र्यामानांतरत्वस्यदुर्वारत्वात्। अतएवन्यायसिद्धस्मृतिविलक्षणेत्यादावार्यैरधिकापेक्षणादनुमितिसामग्र्यांलंघी
तेतदाकांक्षादित्रयलिंगत्वेनैवतच्छब्दतेषांव्यर्थतायाआसपरिहारेणैवअन्यथोक्तहेतोःघटःवर्त्मत्वमित्यादिसाधारण्येनप
टमानयेत्यादितस्तस्यवैलक्षण्यानुपपत्तेरितिसर्वंयात्रयाणांलिंगत्वेयतितव्यमितिचेत्। सत्यं। अनेनैवापरितोषेणवस्तुत
स्थित्यादिपक्षांतरंवक्ष्यति। अन्यत्रेति। योग्यतासत्योरर्थधर्मत्वेपिपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तस्वार्थानुभावकत्वरूपाकां
क्षायाःपदमात्रधर्मत्वादितिभावः। ननुश्रूयमाणाकांक्षाशरीरप्रविष्टतात्पर्यमपहायपृथक्कृतत्ववेशःशिरोवेशेने
नानास्यश्यन्यायमनुवहतीत्यनुष्यरविशिष्टमेवाकांक्षापदार्थमभिप्रेत्याह। वस्तुतस्त्विति। हेतावाकांक्षेति। अ
काक्षाघटितत्वेनाभिमतंतत्तद्दन्वयतात्पर्यमित्यर्थः। नहिशब्दस्यस्वतंत्रेणाप्रामाण्यंपक्षेपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्ता
नन्वनुभावकत्वरूपाकांक्षासंभवतीतिकथंस्वमतसिद्धासातद्विशेषणत्वेनोपादेयाचिंतयामतसिद्धतात्पर्यमात्ररूपेवसाध्यः

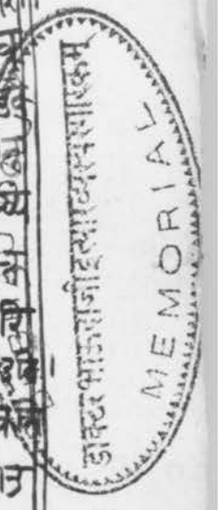
MEMORIAL
93

ग्याशाद्धीप्रतिबंधसंभवाच्च। किंचस्वतात्पर्यविषयत्वेनैवपदानयनधीवारणाद्व्यर्थमिदंविशेषणंतत्रस्वपदार्थ
विवक्षायामेतदुपादानेतदेवव्यर्थंस्यात्तात्पर्यविषयसंसर्गस्यापिस्वाविषयत्वात्॥यत्किंचित्तात्पर्यविषयत्वंस्या
व्यावर्त्तकत्वात्तदेतेनतात्पर्यानुपादानेस्वविषयेयंनान्यइत्येवनस्यात्तन्मतेप्रस्तानुमानातिरिक्तशाब्दसाध्य
मानस्यचतेनविनाऽनियतविषयकत्वादित्यास्तांस्वतात्पर्यविवक्षायांतेनाप्यनियमात्॥कश्चिच्चुसाध्येस्मारित
पदस्ययथाश्रुतार्थतयासंकेतायहादिनाऽननितस्मृतिपदेव्यभिचारणाच्चयप्रतियोग्युपस्थितिमात्रंपास
त्तिर्विशेषणंनचैवमव्यवधानांशसंशयेप्यनुमानापत्तिरिष्टत्वात्हेत्वंतरेणघटःकर्मत्वमित्यादाविवनत्वगेहेघटो
स्तीतिवाकेपीतघटमानयेत्यादियोग्येशक्तिभ्रमात्स्मारितनीलघटेव्यभिचारः॥आकांक्षादित्रयस्यैकार्यविषयत्वेनाव
श्यविशेषणीयत्वादित्याहातत्रास्मारितत्वस्यस्वार्थीत्वानावेत्यनार्थेपदार्थविशेषाविनिगमनापत्तेरित्यर्थः॥
त्वप्रकारमाहाएतदुभयेतिातत्रविषयावाधेस्यनेतरंपरस्परसंसर्गतात्पर्यंयहद्वारेतिशेषः॥अत्रहेमाहयत्साकांक्षा
दिवमितिातथात्वेतिायद्यपिस्वतात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गप्रमापूर्वकत्वंस्यदृष्टांतप्रसिद्धस्यतथैवव्याप्तिय

होपपत्तेर्न्नसाध्यप्रसिध्यर्थंपदेभ्याकांक्षादिज्ञानापेक्षाविशेषव्याप्तिग्रहकत्वंसंभवत्यत्रवदुक्तोन्नत्वात्॥किं
वव्याप्तियाहत्वेनापेक्षित्वापींद्रियसन्निकर्षादिवहेतुत्वावच्छेदकप्रवेशेकथंनव्यर्थतागोरत्वेणाव्याप्तज्ञानवच्छे
दकत्वादन्यथातिप्रसंगात्तथापिपरस्परान्वयतात्पर्यकत्वेसतियोग्यत्वादित्येवहेतुः॥तत्रलिंगीभूतपरस्परा
न्वयतात्पर्यंयहद्वारेणान्निष्टव्याप्तियाहकयोरालिंगीभूतयोरर्थाकांक्षासत्योर्ज्ञानमपेक्ष्यतइतिापरोक्तशाब्दधीसाम
ग्रीसमनियमःप्रकृतानुमितिसामग्यानुपपत्तइतिनसामग्रीत्वेषप्यादेवशाद्प्रमाण्यंपूर्वोक्तमापद्यतइत्याकांक्षादि
सत्वज्ञानापेक्षावप्रमाणांतरानपेक्षात्वोपपद्यतइत्याशयःप्रतिभातिाकश्चिदितिप्राचामनुमतिस्वीकारणायनत्वरश्चिस्मृता
यादृष्टांतांतरेतिानत्वप्रथमानुमानेतत्रावःपरवाक्यात्वाक्यार्थबोधंविनापिस्वप्रयुक्तवाक्येव्याप्तिधीसंभवादितिना
वाऽयोग्यतासन्निधिमूलेाअत्राप्यासत्तिपदंपूर्ववदेवस्वार्थेतिापूर्वत्रयोग्यतापदोपदानानुरोधेनसंसृष्टस्वस्या
ज्ञानविशेषणत्वेथत्रविषयविशेषणत्वमेववाधकमानावात्॥नचदुर्ग्रहस्तातायोग्यतावत्पदार्थत्वंसामान्येनस्व
ग्रहत्वात्॥नचैवंसन्निधिपदव्यर्थतातत्रार्थेपरत्वस्यसन्निधिविशेषणत्वेनथमप्रागभावादाविवाऽव्यर्थत्वादित्या

शयः। अनुमितेःपूर्वमिति।योग्यताशक्तिसंदिग्धायाए वाक्यबोधांगतयालिंगत्वमपितादृशाएवेभावः।संसृष्टत्वप्र
कारेतिमूलेशाब्दबोधेसंसर्गस्याप्रकारत्वेप्यनुमानोत्तर्नीवपक्षेतस्यापिप्रकारत्वान्नासिद्धिः।यद्वसंसृष्टार्थप्रकारत्व
तदर्थइतिध्येयं।यद्विबाधकाभावेरतितिनत्वेवंयोग्यनिराकांक्षोपिसाध्यस्तात्पर्यतत्रव्यभिचारः।अत
एवद्वितीयहेतावपियोग्यताप्रवेशानवप्रकृतसंसर्गपरघटःकर्मत्वमित्यादोअप्रत्यायकेप्रकृतसंसर्ग
तात्पर्यसामान्याभावेनतद्धर्मसाध्यव्यभिचारः।तात्पर्यविषयसंसर्गयोग्यताविरहहेत्वन्तावान्नस्तत्वमाह।त
येवसाध्यस्तात्पर्यायत्वप्रत्यायकेघटःकर्मत्वमित्यादौतात्पर्यगर्भसाध्याभावाद्व्यभिचारइतिनव्यवचनेन
न्मूलस्याप्यनालोचनात्।अतात्पर्यकेसंसृष्टत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वस्यैवाभावादिति।अत्रतत्त्वालीलव
तीकारेणसंसृष्टार्थप्रतीत्यनुकूलविभक्त्यादिसमभिव्याहारस्तत्परत्वमुक्तमितितस्यपुत्रोराजइत्यादौनि
राकांक्षेव्यभिचारः।ननुवस्तुदोषोयंएतेनसंसृष्टार्थपरत्वमन्वयतात्पर्यंवृद्धपरंपरयाप्रयुज्यमानजातीय
त्वेविवक्षितमतोनव्यभिचारः।अतएवमहार्णवेलीलावत्यांचनिराकांक्षेव्यभिचारमाशंक्यतत्रतात्पर्याभावा

दितिपरिहृत्तेतथाचानुमानकर्त्रभिप्रायान्नादिदंदूषणमित्युपाध्यायास्तन्मथनावकाशोविंचिदन्वयतात्पर्यैताप्र
युज्यमानत्वस्यघटःकर्मत्वमित्यादावपिस्वेनप्रकृतसंसर्गवदर्थप्रतीत्यनुकूलसमभिव्याहारवत्त्वस्यतद्भि
प्रेतत्वेनतत्रविवक्षयावतारात्।नवसंसृष्टार्थपरत्वंचानथासिद्धसंतत्योद्धारेणादवगम्यतइतिलीलावत्यांसमभि
व्याहारस्यहेतुत्वेनाभिधानात्संसृष्टार्थपरत्वंतात्पर्यरूपमेवाभिमतमितिवाच्यं।तत्तत्संसर्गप्रतीत्यनुकूलत्वेसम
भिव्याहारविशेषत्वेनसमभिव्याहारेगम्यतइतितदर्थादतएवोपपन्नतातत्रसमभिव्याहारविशेषज्ञानस्यापिशाब्दधी
हेतुत्वंप्यवस्थापितमन्यथातात्पर्यस्यहेतुप्रविष्टत्वेतद्धुवस्थापनानर्थक्यादित्यालोचयामः।ननुशब्दधर्मीकांक्षादेर्लिंग
तयासापवत्वंशब्देबाधितं।नचानुमितिहेतुर्लिंगपरामर्षविषयत्वंतदर्थः तथायतिशब्दस्याज्ञापकत्वेनज्ञापकलिंगमर्षविष
यत्वंस्येवज्ञापकशब्दार्थतयापोनरक्तप्रादनच्याद्यावश्यंलिंगतयेत्यस्यवैयर्थ्यंवेत्यतआह।अत्रेति। सिद्धसाधनेन
प्रकृतेनेतिशेषः।ज्ञापकत्वंसाध्यमितिहेतुमतिशब्दइतिशेषः।साध्यसत्वेइतितत्रज्ञानेनव्याप्तिग्रहइतिशेषः तेनपूर्वंपूर्वेति।आ
द्यानुमानेनजन्मांतरसंस्कारोगतिरित्याशयइतिभावः।वास्तवोपपत्तीइति।अत्रप्रकारांतरेणाक्षमाएवनिश्चयंसंभवन्नाद्यं

दोषइतिकस्यचिद्वैशद्यमवोधात्।नचप्रामाण्यस्यदेहाधीनेसंदेहेतात्पर्यंकिंतुप्रकृतसंसर्गज्ञानेनिवेधनइतिध्येयं
यद्यपिपदार्थयोर्यःसंसर्गःतत्प्रज्ञानेऽनुभीयमानेस्वातंत्र्येणापिसंसर्गोभासतएवातथाप्यस्वीकसंसर्गभानपक्षेनायं
निश्चयइतिनाकःपक्षत्रोपाध्यायैर्दूषितंस्वरूपयोग्यतासाधकेज्ञानावच्छेदकतयापिनेसंसर्गःसिध्येत्।तथाहिपूर्वानुपहितेहे
तुमतिवाक्येसाध्यसत्त्वेनतावत्स्वस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमायोग्यतामादायतादृशप्रमायाःशशविषाणयमाणत्वादित्या
कांक्षादिमत्त्वाक्यत्वेनसामान्यतःस्मारितपदांतरार्थसंसर्गप्रमामादायवाक्यांतरथावतहेदेवेयप्रनुमितिःपूर्वोपहितेत्यन्यसं
सर्गप्रमायोग्यतामादायपर्यवस्यंतीवारयितुमशक्येतिवृथमन्निमतसंसर्गसिध्यावश्यवक्तापूर्वोपधानेनुत्रवत्यन्निमतसिद्धि
रन्यवाक्यार्थप्रमोपधानस्यान्यवाक्येवाधेनवारणादितिवाच्यं।तेनवाक्येनतत्संसर्गानुमित्यजननेपिलिंगांतरेणापिक
दापिकस्यापिननदनुमितिरित्यत्रमानाभावेनस्वार्थसंसर्गोनुमितियोग्यतामादायैवोक्तसामान्यव्याप्तिवत्त्वेनसर्वत्रपर्य
वसानसंभवादित्यास्तामिदंप्रमास्वरूपयोग्यस्यैवतावतएवेतिव्यधिकरणषष्ठ्यर्थकारज्ञासत्तिमात्रव्यवच्छेदायनिरा
कांक्षस्यवाधबूप्रमाणभावेपियोग्यत्वात्।कारणत्वेप्यात्मोत्कर्षस्वरूपवदवच्छेदकमविद्वेवस्तुतोनतुयोगकारणत्वंकिंत्व

त्रज्ञानस्यैवेवाकांक्षादीत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिःअनुमितेरेवेतियद्यपिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रसि
द्धेपक्षधर्मतावलन्यव्याप्तिःसर्वत्रप्रसिद्धैवसिध्यतिनचात्रशब्दप्रत्यप्रमाणांतरान्नावादियमेवानुमितिस्तथावाक्या
त्सांत्वनस्वविषयिनावमर्हतिक्रियायांस्वकर्मकत्वासंभवादितिवाच्यंअनुमितौविषयस्यकर्मत्वानुपगमात्तद्विषय
तामात्रस्यानेदेपविरोधात्।साध्यतावच्छेदकाननुमस्यतदनुरोधेनसामान्यव्याप्तिगमकांक्षस्यचसाक्षात्पूर्वंवाक्यानुमा
नेपितुल्यत्वात्तथाचपातंजलदर्शनानुसारेणनिर्विकल्पकव्यवहारहेतुःसत्तानिश्चयरूपत्वाभावादत्र
इत्यत्तत्वंवैशिष्ट्यंज्ञातमितिज्ञानवदित्यादिःप्रमात्वंचटवत्त्वेनतत्सिद्धिमपिप्रेत्याह।प्रमारूपेतिएवंचज्ञानज्ञानस्येतिमूलेप्रमा
त्वेनज्ञानस्यविषयातत्किंन्यास्यादिघटितप्रकृतसामग्र्यावातज्ज्ञानस्येत्यर्थवत्त्वमत्रैवहेत्वभिधानपरमित्याशयः।यत्तुभट्टै
स्तरपरतयात्तदवतारणंतन्नारोक्षज्ञानेतथानियमात्।नचपूर्वोपस्थितौतत्रापिलिंगंव्याप्त्यादिशक्तिसंस्काराद्यनुपनीत
त्वेनासंभवात्।एवंचार्थेत्यादिशंकासामान्यनियमात्रिमानेनेत्यवधेयं।एतेनशुक्तौरजतत्वमित्येवंज्ञानात्प्रवृत्तिरिष्टैव
वशुक्तौरजतत्वज्ञानमित्यतःतुनप्रवृत्तिःतत्रेच्छाद्वेषादिवाकांक्षाद्यभावेनशुक्तौरजतत्वावोधत्वादित्युपाध्यायदूषणप्रथा

पास्तेतथापिसामान्यनियमनेगानन्तसापितादृशधीसंभवाच्चावस्तुतोज्ञानपदस्यचरमव्युत्पन्नत्वयास्वविषयज्ञानज्ञानस्यैवस्व
र्थान्नव्यभिचारोग्निमशंकानुष्णानंवाविषयपदंतुयदमतेयावद्विषयपरामितिध्येयंतथावस्मारितितिनयस्मारितत्वादिनार
जतत्वादिज्ञानेपिरजतत्वादिपदार्थतावच्छेदकाभावाज्ञानविशेषासिद्धिःसामान्यव्याप्तेर्विशेषगमकतोपयिकतामतेरदमित्युक्त
त्वात्तथाचसंबंधिनएवसंवेदितावच्छेदकरजतत्वाद्यवच्छिन्नस्यैवेत्यर्थइतिनावधारणविरोधइत्यवधेयंभ्रमस्तत्वइतिनचे
श्वरज्ञानस्यसन्मात्रविषयत्वान्नतथातथाप्युक्तनियमलंगादितिभावःयदितिविशेष्येयदविद्यमानंवस्तुगत्यातद्विषयकेत्य
र्थःरजतत्ववत्तत्संसर्गस्यापीश्वरधीविषयत्वादितिभावःविशेष्यनिष्ठत्वेतदवगाहित्वंनुशंकतेःअथव्यधिकरणतिबाध
स्तर्कमूलव्याप्तिबाधःयदीश्वरज्ञानंयावत्तत्प्रमविषयविषयकंस्यादतव्यधिकरणप्रकारकंस्यादित्यत्रधर्मधर्मिसंसर्गा
णांसतांतत्रभानेपिनव्यधिकरणप्रकारत्वेक्वचिदापादकमस्तीत्यप्रयोजकतानहितत्प्रतियोगिकसंसर्गज्ञानमात्रेण
तत्प्रकारकताश्रुक्तिश्चरजतसंसर्गश्चेत्यादिसमूहालंबनेनप्रमेयत्वसामान्यज्ञानेनचव्यभिचारात्तस्यास्वरूपसं
बंधविशेषरूपंतत्प्रकारकत्वंनज्ञानेग्रहीतासंसर्गतदुभयसामान्यमर्यादयोज्यमज्ञेयत्वान्नाविद्यंविषयसत्ता

राम
७

प्रमाणकमित्यप्रयोजकतानचरजतत्वप्रतियोगिकसंसर्गानुयोगित्वंशुक्लोग्टङ्गीयादित्यस्यापादकंप्रत्युयोगित्वयहेपिशुक्लो
ग्टङ्गीयादित्यस्यापादकंप्रत्युयोगित्वयहेपिशुक्लोतद्वृहआपादकाभावात्यद्वावत्प्रमाणबाधेनभ्रमनिवारनिश्चयान्नतदापादन
मित्यर्थःअंतोनबाधस्यतर्कानुगुणत्वमित्यवधेयंविशेषदर्शनेयीतिनतुविशेषदर्शनेअसंसर्गीहातत्वथविशिष्टज्ञानेस्यात्तन्नचैतदा
वतापिनियमोभग्नएवईश्वरज्ञानइदोन्नरीत्यायावद्विषयभानेपिशुक्लोरजतत्वप्रकारकत्वासंभवात्तबाधकाभावस्यप्रकृतत्वाच्चा
वधिप्रवेशाच्चयत्रजनकज्ञानसत्वेपिविशेषदर्शनंप्रवृत्तावेवसाक्षात्प्रतिबंधकमितितत्रविशिष्टधीप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तौद्व
त्वावधितदभावहेतुतायांगौरवादितिचेत्तत्रयत्तोवस्तुगत्याशुक्लोतत्वज्ञानदशायामरजतत्वज्ञानवानयमितिशाद्वज्ञानेइदंरज
तमित्याकारस्यानुभवबाधादप्रवृत्तेश्चनेष्टापत्तिरित्याशयःयदपिलिंगज्ञानमितियद्यपिलिंगपरामर्शभ्रमत्वेप्यनुमितिर्यथा
र्थैवस्यात्तत्रवासत्यामिदावेवतात्पर्यज्ञानवाचोयुक्त्यनुपपत्तेःतथापिलिंगज्ञानंभ्रमत्वस्याभावेनासद्विषयघटितत्व
पर्यवसानात्तदनुमितेरथसद्विषयत्वेनभ्रमत्वमितिसूर्थःभ्रमत्वसिद्धेर्यथार्थायाइतिहेतुपंचम्योभ्रमत्वस्येतिशेषःनुपादानेका
वासिसाध्यसिद्धिरन्यथानोजनबुभुक्षावदनव्यथादित्यवधेयंभ्रमगोचरप्रमितित्यामित्याकारार्थःभ्रमत्वविशिष्टगोचर

प्रमितिस्वीकारेतत्रैवव्यभिचारादस्वीकारेव्यापकत्वभ्रमत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्यग्रहान्नभ्रमविषयविषयत्वेनभ्रमत्वसा
धनमित्यर्थइत्येके।तत्रवक्ष्यामइतिमूलेभ्रमविषयाणांसत्त्वेपि।व्यधिकरणप्रकारकत्वेनभ्रमत्वमित्यनुपदमेववक्ष्यमइ
त्यर्थः।अनेदंनतृतीयार्थानन्वयादाह।भ्रमत्वव्यवहारइतिनथान्वेतिायथावास्तद्विषयतांविनापिव्यधिकरणप्रकार
कत्वंतथोपपादितमन्यथारजतिवंटकोद्धारेाननुव्यधिकरणपदस्यबहुव्रीहिगर्भतयाविशेष्यप्रकारपदलिंगापत्तिनै
वार्थव्यवहितविशेषणस्यापिनीलंवासोनेत्यादाविवविशेष्यलिंगत्वात्तद्गेहेघटोनास्तीत्यत्रचवर्त्तमानमभावंविशेषणप्र
तियोग्यपेक्षिनभारव्यातार्थसंख्याश्रयवत्।अन्यथाघटोनास्तीत्यपिस्यादित्याशंक्याहयोर्विशेष्यमन्यतरश्चयतिर्विं
दितीतिाभ्रमानुव्यवसायादेरपीतिरजतत्वप्रकारकत्वपुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वांशयोरितिशेषः।अथवाव्यधिकरणप्रकारत्व
मुक्तोरजतत्वस्यस्वातंत्र्येणयहइत्यर्थः।तथासतितद्भावबलाद्भ्रमत्वंयहासंभवादितिभावः।यत्त्वत्रदूषितोपावद्भ्रम
विषयविषयकत्वेनानुव्यवसायस्यव्यवसायत्वद्विषयाबाधतोत्याद्यधिकरणप्रकारकत्वमपिनिवार्यमेवेत्यनायत्यांग
त्विषयमलोकेासद्भिरशिष्टाभ्यानादेवाव्यधिकरणप्रकारकत्वमुपपाद्यमितितच्चिंत्यंनहिविषयसाम्यंनप्रकारसाम्यं

भ्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानेघटत्वादिप्रकारकतायत्तेरित्यर्थः।अनुव्यवसायेविशेषणादित्रयज्ञानेपिप्रामाण्यस्व
तस्त्वबाधकयुक्त्यारइतत्वेनेदंज्ञानमीतिज्ञानात्पृथक्त्वावस्वातंत्र्येणव्यवसायप्रकारप्रकारकत्वनिरासादित्यल
मनेनाप्तवाक्यमितिमूलेतथावसतात्पर्यकवाक्यत्वावच्छेदेनतात्पर्यएववाक्यार्थज्ञानावश्यकत्वान्नव्यभिचारइतिभावः
पूर्वस्माद्विशेषमाहयत्रविशेष्येतिशब्दादितिमूलेसंसर्गप्रत्ययोनुमितिरूपःवस्तुज्ञानेति।ज्ञातत्वमनाहार्यज्ञानविषयत्वं।त
ज्ज्ञानादितिबाधेनेतिभावःयद्यपिभ्रांतप्रतारकवाक्येनबाधःप्रतारणानुरोधेनावश्यकवाक्यार्थज्ञानस्यविषयाबाधे
नप्रमात्वात्तथापिकृतार्थीयसंवादत्वादाहार्यज्ञानेप्रमाणफलत्वान्नप्रमेतिप्रत्यक्षालोकेत्वेतात्पर्यमुक्त्वाभ्रांतप्र
तारकपदेनाकृष्टकरणान्निधीयतेइत्यप्याहुःतत्रसंसर्गज्ञानायप्रकारांतरापेक्षणेपिनप्रकृतानुमानेदोषइत्यत्राह
तथाचतत्रेतिाननुयदिनतत्रसंसर्गप्रमातदावश्यंतन्नव्यभिचारवारणमित्येतत्सूरयतिाननुयत्रेतिाननुनाकोसासंसर्ग
त्तिभ्रमाकृष्टइत्यत्राहःअनाकोक्षानासत्रेतिाननुरजतत्वेतिमूलेप्रवृत्तिविषयेस्वातंत्र्येणतिशेषः।अन्यथेतिमू
लेउक्तविशेषानादरेणार्थज्ञानमात्रस्यप्रवर्त्तकत्वेइत्यर्थः।ननुज्ञानज्ञानमपिसाधमानविशेषतत्प्रकारकमेवेतिन

वर्थं प्रवर्त्तेयदित्यत आह। तदुभयेति मूलं। तथासति। ओतिस्तानमपि प्रमः स्यादित्यूक्तौ। अनेन व्याख्यानेपौनरुक्त्यं
स्यादित्यवधेयं। एतेनेति मूलं। एकपदार्थे परपदार्थसंसर्गप्रतीपरत्वानुमितौ प्रतीतिविषयतयासंसर्गस्यलाघवेनपिस्वा
तंत्र्येणान्यानादित्यर्थः। नन्वनुमानज्ञानेधर्मधर्मिणोः स्वातंत्र्येण संसर्गज्ञानेपिनैकमपरंप्रकारइतिवर्थंप्र
वृत्तिरितिअत आह नन्विति। यद्यप्यस्मिन्घटेघटप्रकारकमिदंज्ञानमित्याकारकप्रवृत्त्यंगप्रमात्वयहदृष्टमा
वच्छेदप्रकारकएवतथापिवस्तुगतिमरध्येतदुक्तं। ननुज्ञानोपनीतस्ययहणेकस्यातंत्र्यप्रसंगइत्यत आहो अन्यथा
स्वतइति। तथाचस्वतस्त्वबाधकयुक्तिवलेनन्यस्योपनीतस्यस्वातंत्र्येणयहणेप्यसामर्थ्यमेवेतिभावः। नन्वेवंप्रमा
नुमित्यनंतरंप्रवृत्त्यर्थमर्थविशेष्यकज्ञानांतराभ्युपमोऽनर्थकः प्रमात्वनुमितेरपिचदुक्तप्रवर्त्तकतावच्छेदकरूपस्वा
दित्यतआहायथावेति। अत्रचिंत्यते। इष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिचमात्रस्यावच्छेदकत्वंप्रमेयमितिसामान्यज्ञ
नादपिप्रवृत्त्यापत्तिः इष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वंतुतत्रवैशिष्ट्यज्ञानेपिनास्तिविशेषणतावैशिष्ट्यात्मकप्रकारक
त्वेतत्रमानाभावात्। यद्यपिप्रमेयवदितिज्ञानेइष्टतावच्छेदकप्रकारकत्वंमप्यस्तिप्रमेयत्वेनरूपेणरजतत्वादे

रपितत्रप्रकारत्वात्। अन्यथाशेषनिर्मुक्तप्रमेयमात्रज्ञानेनतज्ज्ञानस्यनिःप्रकारकतापत्तिः। नचेष्टतावच्छेदक
तदन्यसाधारणधर्मानवच्छिन्नतत्प्रकारकत्वंविवक्षितंप्रमेयरजतत्ववदित्यतोऽप्रवृत्त्यापत्तेः। नचतन्मात्रानवच्छिन्न
त्वंविवक्षितंप्रमेयत्ववदिदमितिज्ञानेप्रमेयत्वेनप्रासक्त्यनेरजतत्वेरजतत्वस्यप्रकारत्वादतिव्याप्तेः। नवस्वधर्मतद्धर्मप
रंम्परायांक्वापियस्यमतन्मात्रप्रकारकत्वंतत्वंविवक्षितं। सर्वंप्रमेयवदितिज्ञानेसर्वत्रविशेषज्ञानादतिव्याप्तेः। अतत
एवयत्रेष्टतावच्छेदकंरूपेणेष्टतावच्छेदकप्रयोजकरूपेणवाज्ञासतपास्तोऽस्तुवाक्यंविनिर्वचनीयंतदिष्टतावच्छे
दकवैशिष्ट्यावगाहित्वेपिसमानं। तथापिवस्तुगत्यातत्तुल्यवैशिष्ट्यंतत्ज्ञानत्वेनहेतुरितिप्रसंगः इष्टतावच्छेदकप्र
वृत्तिविषयेवोभयत्रवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वान्यतरावगाहित्वविवक्षायांचिष्टतावच्छेदकतत्प्रतियोगित्वंप्रवृत्तिविषयेक
तरदनुयोगित्वंचयत्तज्ज्ञानमवगाहतेतइत्येवलघुविशेषत्वेपिशरीरलाघवेनयत्रत्ववदभ्यर्हितत्वादिति। अत्रवुमः
वैशिष्ट्येनप्रतीयत्वावगाहिमात्रमवच्छेदकंनत्वेवंज्ञानमेकस्मिन्वैशिष्ट्येइयोःप्रतियोगित्वमनुयोगित्वंवाग्राह्यंतत्य
र्थादेकस्यप्रतियोगित्वमपरस्यानुयोगित्वंयदेवगाहतइतिपर्यवस्यति। नवैकत्रसमवायेशुक्तिरजतंप्रतियोगित्वच

शुक्तिरजतत्वानुयोगित्वात्तावगाहिज्ञाने तिव्याप्तिःप्रकारतानियामकविशेषणताविशेषस्यैववैशिष्ट्यदार्थत्वात्तन्नस्य
मावायादिरिति। वस्तुतस्तुनयस्मात्प्रकारदर्शनेविनियमकाभावेनचान्यतरत्वप्रवेशगोरवंप्रमाणिकमित्या
शयः। तत्तद्व्यक्तिविशेष्यकरजतत्वप्रकारकत्वस्यरजतत्वविशेष्यकतत्तद्व्यक्तिप्रकारकत्वस्यचतुल्यशरीरत्व
त्वाभ्यंतरापत्तेश्चैक्यमेवयोःपृथगेवहेतुताप्रमाणाद्यर्थादितिन्यायवादुत्तेतिनचपदात्पूर्वोपस्थितेरजतत्वादिकम
मनुमितावपिभासत्वात्। व्याप्यकतानवच्छेदकत्वात्। नचत्वाधवात्प्रमाणमाचएवोपनीतार्थग्रहेसामर्थ्यकल्पनात्तथात्व
तस्याप्यनुमितौप्रत्यक्षत्वभानमस्तु।अनुमानकेटकोद्धारेतन्निरासात्। नचसामान्यव्याप्तेरवप्राङ्नास्तितानुमान
दावित्रविशेषसाधकत्वमपियुक्तं। व्याप्यथापकतावच्छेदकानुगमाभावेनानुक्तिसमेनवात्। प्राङ्नास्तितानुमानेव्यतिरेकित्वा
भ्युपगमात्। नचात्रापितथासाध्याप्रसिद्धिरितिनवक्तिव्यंतत्वस्तुतस्तुशब्दशब्दश्रवणानंतरमनुभूयमानेज्ञानेनोज्ञा
नुमानसाध्येशाब्दबोधस्यशाब्दानुपपत्तेतात्पर्यज्ञानाद्यविषयकत्वादित्यनुभूयमानेज्ञानेशब्दादेवातात्पर्यज्ञाना
हेतुत्वपक्षेप्रकारांतरमाह।वस्तुतस्त्विति।पदार्थत्वेनपक्षतायांपूर्वदोषमाशंक्याह।रजतानयनादयइति।घटसंस

र्ग इति।यदित्यनपदार्थान्वितस्वार्थपरंघटपदमित्येवतात्पर्यधीः।तदावह्निसंसर्गपरधूमपदेवह्निसंसर्गेणार्थां
तरवारणायतत्पदमितिध्येयं।नन्वेवंप्रमेयत्वेप्रमेयत्वमभिधेयत्वेअभिधेयत्वमित्यत्रवैपरीत्येनसंसर्गसिध्यार्थां
तरमवाधितत्वादित्यरुचेराहवस्तुतइतिअन्योन्येति।यत्रपदाद्धितत्यक्तिःशक्तिश्चमास्मर्य्येतेतत्रव्यक्तिवारवारणायां
शयोग्यतालाभायासन्निपदमनुपादेयमेववायोग्यतांशेस्मारितत्वविवक्षणादित्यथादुः।ननुयोग्यतेतियद्यपिवा
धरहितार्थकत्वादिशब्दधर्म्मतयावह्न्यंशकतदवार्थइवशब्देपियोग्यासन्नव्यवहारात्तथाप्यर्थशब्दधर्मतामतस्तेदे
नहेतुरयमितिभावः।वस्तुतस्तुपृथिव्यांगंधइत्यादिवाक्येघटगंधपटयोर्व्यक्तिवारातत्पदार्थेयोग्यताकांक्षाघटकभा
गांतरेवैयर्थ्यात्तात्पर्यमात्रेचविशेषणमन्निध्यहेत्वंतरंआसन्निपदंचपूर्ववदितिध्येयं।ननुबाधकाधीनमप्रमात्वा
वधारणंननुवैपरीत्यमित्यन्यथाव्याख्येननुबाधकेतिनन्वब्राह्मणेविद्येत्यादौएवसंसर्गभानेपितदुत्पत्त्यसंसर्गावगम
प्रागभावसत्त्वादितिव्याप्तित्यत्तआहुःज्ञिज्ञासाविषयेति।यद्यप्यज्ञिज्ञासुबोधस्थलेइदमप्यस्तिन्यथायोग्यतापर्यंतो
पादानानुपपत्तेः।तथापिज्ञिज्ञासापदेनतत्तत्संसर्गविशेषएवोपलक्षितःबाधकपदस्यकरणार्थताग्रहंवारयतिसंसर्गाभावेति

नन्वेतावतानुमानेऽहेतुत्वेपिनवस्तूनांहेत्वेक्विन्मानमित्यतआह॥तद्बोधमितिनानूकाकांक्षाविरहेशब्दबोधोऽनुमितिसंभवइ
त्यस्यैवाह॥रामःपुत्रमितिमूलेनचाकांक्षाभ्रमोनवाक्यार्थधीप्रतिबंधइत्यतआह॥व्यतिरेकनिश्चयइति॥यद्यप्युक्तसंशयःतात्पर्य
विषयकस्तन्निश्चयेतदभावात्॥तथापिआकांक्षाज्ञानहेतुत्वेअग्रेवक्ष्यमाणयुक्तेतात्पर्यीननुपदार्थस्मृतिरूपासन्निज्ञानस्यहेतु
त्वमसंभवदुक्तिकमित्यतआह॥अर्थोपस्थापकेतिएतद्ग्रंथेतानन्वयव्यतिरेकसंदेहस्यानुमितिविरोधित्वात्कथंयोग्यतासंदेहस्त
थेत्याह॥साध्याभावसंदेहात्मकतत्संशयस्येतिनचतन्निश्चयइति॥वाक्यार्थनिश्चयंविनातन्निश्चयासंभवादितिभावः॥शब्देनज्ञानीया
मितियद्यपिमानांतरेणार्थनिश्चयेपिशब्दस्याज्ञानिताल्पयबोधत्वादेवसाकांक्षत्वमितीकानुसरणंव्यर्थंतथापिज्ञासाविषयसंसर्गी
बोधाभावमात्रमाकांक्षानत्वज्ञानकत्वगर्भेत्यभिप्रायेणोदाननुमितिसाधनेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यांअनुमित्सायानुत्तेरवश्यंहेपिशब्दस्य
लेनतत्रेमानमस्तीतिकथमेवमितिनव्याःतदसत्॥स्वयंनिर्णीतेयर्थेतत्प्रत्यायकवाक्यादयमर्थःप्रत्येतव्योनवेतिजिज्ञासायांवाक्यादर्थी
यीदर्शनात्॥अन्यथातदर्शनादत्राचयव्यतिरेकसाम्यान्नविशेषाद्वाक्यार्थहेयवत्कुरिछायांतद्बोधहेयदर्शनात्प्रतिपाद्येछापिउत्पन्न
यावाक्यार्थहेयबोधप्रयोजिकेत्यलमधिकेनासदर्भेतिनिश्चयासंभवेननत्रसंशयकारणतामाश्रित्यनिश्चयेनैवसंशयोपपादनेसदर्भवि

रोधात्॥तथासंशयमूलीभूतनिश्चयस्यैवहेतुताप्रसंगेरित्यर्थः॥क्वचिदिति॥क्वाचित्ककोटिनिश्चयेननत्रसंशयोपपादनेपिअन्यत्र
तदनुपपादनमित्याशयः॥शाब्दज्ञानसत्त्वेइति॥उपलक्षणमिदं॥निराकांक्षेपागृहाभावादाभावादानसत्त्वेअन्वयप्रतियोग्युपस्थित्यभावा
त्स्वरूपसतएवान्वयबोधाभावोननुज्ञानाभावादितिध्येयं॥अव्यभिचारनिश्चयस्यैति॥अव्यभिचारविशेष्यकव्याप्तिज्ञानेव्यभिचारादि
त्यर्थः॥नचयदभावाव्यप्रकारकतानियतयोःतयोःप्रतिबंधकत्वमितिविवक्षणान्नदोषःतावद्रूपविशेषणेअप्रयोजकत्वादित्याशयः॥अतएवा
सत्संशयपदानंतर्यावेनैवव्याप्तिनिर्वचनंतथापिसिद्धसमीहितमित्यवास्तवस्तुतोनाकांक्षासन्निसंदेहात्कापिप्रतिबंधेबिंनुतात्पर्यं
संदेहादेवेत्यस्मिन्हीतात्पर्यीयोग्यतासंशयस्यापीति॥अत्रसंशयपदेनाभावावगाहित्वाद्व्यतिरेकनिश्चयएवोक्तइतिध्येयं॥स्वस्यत्वे
तिचयदभावेविद्यमानस्याज्ञानकत्वंचेतदेवसहकारीतिभावः॥तात्पर्यविषयेतिउक्तंतदतात्पर्यीविषयेत्यर्थः॥हेतौप्रवेशनीयमितिः॥अप्रत्या
यकत्वंकादिवाक्यद्वारणायेतिशेषः॥अज्ञानानंतरंवेज्ञानानावश्यकत्वात्॥समभिव्याहृतांतरेति॥एतेनसकलमंत्रवाक्यादशादयो
वेनचिन्निमित्तेनचयबोधानुत्पादेऽपिव्यभिचारीतिनिरस्तं॥विवक्षितसंसर्गप्रतियोग्युपस्थापकपदांतरसमभिव्याहारस्यतत्रा
नावादित्यवधेयं॥ननुपरस्परपदार्थस्यानुत्तस्यभावान्नहेतुप्रवेशःसमान्यव्याप्तेर्विशेषसिद्धिर्ननत्वानियमात्॥अतएवसाधो

पिनमिथः पदार्थप्रवेशोयुक्त इत्यत्त आह। अयंपदार्थइति। तथापीति। योग्यतासंदेहस्याप्रतिबंधकत्वेपिकारणतावच्छेद
पक्षधर्मतानिश्चयत्वाभावेनानुमित्यहेतुत्वादित्यर्थः। ननुपक्षताघटकव्यभिचारसंदेहस्यादोषताकल्पनावश्यरेत्वाघवात्पक्ष
क्षताघटकसंदेहत्वेनादोषत्वकल्पनात्यक्षत्वाघटकसंदेहान्यत्वधर्मतात्वानत्वेनैवहेतुत्वात्। योग्यतायाःपक्षधर्मतासंदेहा
प्यनुमानोगमितिचेत्। अत्रब्रूमः। एवंसतिसर्वत्रसाध्येप्रमायाव्याप्यत्वेनपक्षधर्मतायाःसंदेहेपिसाध्यसाधकतापत्तौहे
त्वंतरानुसरणायासानुपपत्तिः। व्याप्यादर्शनेपिसर्वत्रसाध्यनिश्चयपत्तेश्चकिंबहुनैवंसाध्यमपिहेतुःस्यात्॥ व्याप्यत्वेन
निश्चितस्यपक्षधर्मतासंदेहात्। किंत्वल्पत्वादप्रामाण्यशंकाशून्यपक्षधर्मीतात्वानत्वेनैवकारणतान्यत्रत्वज्ञानतुत
त्रनिश्चयत्वेतभीवः। आवश्यकाप्रमात्वेसंदेहशून्यत्वेनैवतत्त्वात्। येनसंदेहविशेषान्यत्वेतदर्थःक्रियेतेति। एतेनत
दुभयसंसर्गगोचरयथार्थतात्पर्यकत्वमेवलिंगमस्तु। योग्यतायादुरवधारणात्। नचैवमाकांक्षासत्तिज्ञानाद्यनुविधायि
संसर्गबोधानुरोधेनैवशब्दस्यप्रमाणंअनुमानिकत्तद्बोधेतदनपेक्षणादितिवाच्यं। आकांक्षादिज्ञानस्यपरस्परसंसर्गी
तात्पर्यंवक्तव्यहएवोपयोगइत्युक्तत्वात्॥ आकांक्षासत्तोःसाध्येप्रवेशाद्इतिनिरस्तंयथार्थत्वस्यप्रतीतिविशेषणत्वेयोग्यता

दो

वत्तदुक्तीनत्वात्। इहाविशेषणत्वेऽयोग्यवाक्येऽन्नमज्ञनवेससात्। आकांक्षादीनांसाध्यप्रवेशेऽनुभवविरोधाच्च। नहि
शब्दानुभवआकांक्षादिगोचरोऽनुभूयतेशब्दोमनीतसंसर्गमात्रावगाहित्वान्नस्या किंचैवंयोग्यतामात्रस्यलिंगंतरस्य
स्यवाप्रतिसंधानेऽआकांक्षादिविनिर्मुक्तपदार्थद्वयसंसर्गमात्रावगाह्यनुमितिःस्यादेवंसाकांक्षादिज्ञानापेक्षानैयत्यमनुप
पादितमेवानुशब्दस्यमानांतरत्वेपियदियोग्यतायाःसंदेहःसहकारीतदापेनकेनचित्पस्मिन्वस्मिंश्चिदर्थेऽन्नेनिश्चयप्र
त्तिःनचैवंदृश्यतेवह्नुःप्रतारकत्वादिसंभावनयांतद्वाक्यार्थानिर्णयात्तथात्वंतद्वाक्यात्प्रत्यक्षस्ययोग्यतायावानिश्चयो
ऽवश्यंवाच्यएवतात्पर्यवत्सामान्योपस्थितसंसर्गतदुभयनिरूपणसंभवादितिकथमनुमानदुर्निरूपमितिचेत्। नातादृश
स्यलक्षणेशाब्दबोधेपिप्रामाण्यसंदेहेनार्थसंदेहइत्यस्यापिवह्नेरुष्णकत्वादाप्यदूषितेयोग्यतायाःस्वरूपसत्त्याएवहेतुत्वा
न्नलिंगत्वमित्याकांक्षायामेवं तथावैशानिकसाधारणसंबंधेनसंसर्गस्यसाध्यत्वान्नव्यभिचारःयोग्यवाक्येवबाधका
भावात्यावत्पार्थिवसंसर्गसिद्धितावत्तस्यैवैशानिकसंबंधस्यव्याप्यप्रविष्टत्वेनव्यभिचारोद्धारस्यानुत्थितेसंभवत्वात्
तत्प्रविष्टत्वेवक्तव्ययोग्यपितेविहायवास्तवसंसर्गसिद्धिरबाधस्योभयत्रसाम्येनविनिगमकाभावात्। संसर्गभेदव्याप्तिभेद

यत्रिश्चावस्तुतोव्याप्तिसंधानेनुभवसिद्धःशाब्दानुभवोनापह्नवितुंशक्यतेऽतादृशस्फुटतरानुभवबलेनानुमानस्य
लोपवसर्वत्रशब्दस्मरणंकिनकल्प्यतेकिंचपर्वतोधूमवान्इतिवाक्यश्रवणाद्धूमसंसर्गीपर्वतइतीत्यनेतरंवह्निसंसर्गप्रतीतिरित्य
नुपपत्तिसिद्धःक्रमोनोपपादयितुंशक्योऽनुमानस्यनयत्रसामर्थ्यात्किंवाकांक्षाप्रविष्टपरस्परमन्विताहारस्येवसामर्थ्यात्
भागंतरव्यर्थतातावन्मात्रस्यैवहेतुत्वेवाकांक्षाज्ञानसहकारितानुरोधेनैवमानांतरावश्यकताऽपिचयद्यवश्यंशब्दप्रमा
णेप्रद्वेषःतदामानससंसर्गज्ञानमेवोच्यतां।किमनुभवानाकूतव्याप्त्यादिस्मरणाभ्युपगमेनसाक्षात्वानुव्यवसायाभाव
वदनुमितित्वानुपपत्तिवसापान्नावस्यापितुल्यत्वात्।यत्तुगेहेघटसंसर्गीज्ञानवानयमितिज्ञानदशायांसिद्धसाध्येऽप्र
त्यनुमानादयात्।गेहेघटइतिवाक्यस्यमूलतापत्तिःस्वोक्तशब्दस्यापिऽपिचेदवमाकाशपदेशक्तिकल्पनानुपपत्तिग्रह
स्तीभूतपदार्थमात्रोपस्थितेःसमवायादिसंबंधांतरेणापिसंभवादित्यवश्यंशब्दोमानांतरमित्याहुः।अत्रनप्रथमः।समा
वच्छिन्निश्चयेऽप्यालोकपरामर्षतुल्यत्वात्।तद्वदत्रापिसत्वात्स्वोक्तशब्दस्यप्रत्यनुभवत्वस्यमानांतरदार्ढ्यवासनोद्
सितचित्तविभ्रमत्वात्पूर्वज्ञाननाशानंतरमानावतारसंभवाच्च।शब्दःसन्नित्यादौश्रोत्रजसत्ताविशिष्टशब्दप्रत्यक्षता

MEMORIAL

शानंतरंऽनुमानावतारसंभवाच्चव्यक्तिविशेषप्रत्यक्षेपिशब्दत्वावच्छिन्नेतदभावात्।नापिद्वितीयःसमवायज्ञानेपिपदार्थ
स्वरूपोपस्थित्यर्थंशक्त्यावश्यकत्वात्।यदपिनरतत्वादिप्रकारकंज्ञानमात्रेणज्ञानस्यप्रवर्त्तकतारूपंप्रमेयमित्यादिसाधार
ण्यात्किंचिदानींमत्रगेहेरूपंनास्तीत्याकारानपेक्षानुमानेतथासंसर्गमात्रमानेप्याधाराधेयभावविशेषास्फुरणात्ना
त्रतात्पर्यविषयत्वविशेषणज्ञाप्यामः।तात्पर्यविषयत्वेनतद्ज्ञानेपिविशेषोपस्थापकमानाभावात्इतिचस्थिदाहुःतदपिह
चोप्रमाणांतरस्वीकारेपितात्पर्यग्रहवशात्कृतेतद्रूपेणसाध्यत्वेसंसर्गीतराप्रसंगात्संयोगत्वादिविशेषज्ञानस्यवशा
दप्रामाण्येनाप्यसंभवात्।प्रवृत्तावनुपयोगाच्चेतिमानाभावइतिशब्दज्ञानस्यानुमानेनानिर्वाहादितिभावः।तदेवाहघटः
वर्मीत्वमितिवाक्यार्थबोधात्।घटमानयेतिवाक्यबोधाभावादित्यर्थः।अन्यथातस्मादेवास्मादेवप्रवृत्त्यादिप्रसंगात्।
शब्दापत्तिरितिभावः।अन्यथावेतिपरस्परसंसर्गतात्पर्यत्वादिविशेषाणांतरात्व्यभिचारवारणायेत्यर्थः।शब्दप्रामाण्येचिति।
ननुकिंशब्दप्रामाण्याभ्युपगमेनसमाहितंक्षपणकेतिकिंतत्रानुमानमेवतरतिऽअवतीर्णमपिवानप्रवर्त्तकं।आप्तदेवतायो
यादिप्रमाणंऽन्येपितथैवाप्रवर्त्तकतावच्छेदकधर्मवच्छेदकप्रवृत्तिविषयवेशिष्ट्यावगाहित्वस्यावेदकत्वात्।नचवाक्ये

षुयोग्यायोग्यविभागानुपपत्तिः इष्टसाधनत्वज्ञानस्यापेक्षानुसारेणैव शब्दस्य नामात्रत्वादितिचेत्। अस्तितावत्घटमानयेति वाक्यस्य घटःकर्मत्वमित्यादिवाक्यतोऽन्वयबोधनैपुण्यसंवीक्षणवसादिवेतज्जप्रकारेतरेणादुर्घटत्वात्। व्याप्त्यादिपरामर्षानपेक्षणात्। अविलंबस्वरूपमेवावधार्यतेतदर्थेवृत्तस्यशब्दविधयाप्रमापत्वंचमपरस्यनतथेत्येवमनेनैवोत्सर्गेणोपपादेऽनुमानावतारविलंबस्योभयत्रापिसाम्यादित्यवश्यंशब्दोप्रमाणमित्यत्रतात्पर्यंऽथवेतिनानुमानस्यप्रवर्तकत्वेसाम्येनप्रवर्तकत्वाप्रवर्तकत्वभेदएवनस्यात्। यद्वाघटकर्मत्वादिसकलपदार्थविशिष्टस्यकसंसर्गप्रकारकबोधस्योभयत्रसाम्यपितेषांपरस्परंसंसर्गस्यानेशब्दाधीनमेवेतिनैवंघटःकर्मत्वमित्यत्राकांक्षाविरहेणतद्रूपदशामात्रबोधकत्वेविशेषःयोग्यत्वेसंसर्गतात्पर्यकत्वादिहेत्वंतरस्यतद्रूपदशायामपिभावात्। वस्तुतस्तुशब्दस्यस्वभावतोऽनुभावकत्वेऽपाकांक्षातद्विरहातेनव्यवस्थापयितुमशक्योपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तानुभावकत्वाभावस्योभयत्रापितुल्यत्वात्। तथाचतदनुरोधादपिशब्दप्रामाण्यंनचविभक्त्यादिसन्निध्याकारएवमन्यतेऽपाकांक्षाघटकर्मकानयनक्रियेतिमानित्यादिसमासवाक्यात्प्रतीयमानेस्तत्राभेदावगाहिनेनुभवेबलवत्यपिघटस्यानयनमित्यादौकर्मत्वस्यषष्ठ्यर्थत्वेद्वितीयादिविभक्त्यनिचारादितिनिगर्वः। अन्यथासाध्येतितात्पर्यगर्भंमर्दुत्वयहादित्याशयः। ननुघटःकर्मत्वमित्यादावभेदान्वयएवतात्पर्यसमभिव्याहारात्गृह्यतेनानुविद्धेतेमानांतरेणेतिचिंतवेरुत्यनुवेराह। किंचवस्त्वंगत्वेतिनानुपदार्थत्वमपितस्येयमितिभावः। वाक्यंशब्दप्रामाण्यवादिनेतिशेषःएवंवेतिएवंशब्दःसदृश्यार्थःचकारस्तुदोषांतरमुच्चिनोतियार्थः। अत्रापिशब्दप्रामाण्यवादिमतइतिशेषःततःकिमित्यतआहतथात्वेतिपदार्थत्वंस्मारितत्वंचेत्यनुनयेनानुतर्हितदनुभयज्ञानानेतरमनुमानंस्यादित्यतआहतियावदितिज्ञानाभावेनतदनुभयज्ञानाभावेनतदनुभयज्ञानाभावेनेत्यर्थःशब्दसामग्र्यपेक्षयात्वधिकोपेक्षतेऽनुभूयमानसामग्रनुरोधेनैवशब्दप्रामाण्यापत्तिरित्याशयःपदार्थपक्षेवेपिपदार्थत्वसामानपेक्षणेस्मारितत्वज्ञानवश्यकत्वादितिभावःननुस्मारितत्वादिज्ञानमावश्यकंनवापिअस्माच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकपदसंवेतग्रहापेक्षणादित्येवेतत्तुल्यंसंवेतगोचरोद्भूतसंस्कारस्येवांगतोपगमात्। ननुसंकेतस्मरणस्यसामग्रीवत्कानस्मरणेपिपदार्थस्मारितत्वयोस्तत्राज्ञानात्तएतत्कदजन्यप्रतीतिविषयत्वप्रकारकत्वाविषयत्वभानेपिअर्थेनाशब्दप्रतीतिविषयत्वास्मरणात्। तत्रेत्थंतज्ज्ञानानपेक्षणाच्च। किंचपदार्थत्वेनपदजन्यप्रतीतिविषयमात्रमतिप्रसंगात्। किंतुपदवृत्तिविषयत्वंतथात्वसामग्री

वत्वानुपपत्तिलक्षणाविषयत्वज्ञानेपिनोनयसाधारणवृत्तिविषयत्वज्ञानमपेक्ष्यतइतिदिक्।ननुपदार्थधर्मज्ञानेनप
दार्थस्मारितत्वज्ञानापेक्षास्मारितत्वज्ञानंआसत्तिज्ञानानुरोधेनत्वन्मतेपपेक्षितमेवअन्यथाहितोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेयाद्यप
दार्थेउपस्थितत्वंयदृच्छयावश्यकत्वात्। किंचाकांक्षादीनांव्याप्तिस्मृतितृतीयलिंगपरामर्शापेक्षावत्स्मारितत्वज्ञानापे
क्षाऽपस्तप्रमाणांतरवत्व्यर्थापेक्षयातथापित्यलघवात्॥अन्यथाव्याप्तिस्मृत्याद्यपेक्षयैवसामग्रीवैषम्यंकुतोनाशंकेथाइत्यपरि
तोषादाह॥अपिचेतिपरस्परेतिननुशाब्दबोधेपिपरस्पराकांक्षापेक्षितेवान्यथाराजपदस्यनिराकांक्षत्वेपिपुरुषपदस्यसाकांक्षत्वे
नपरस्पराचयापत्तिरित्यनापत्त्याकांक्षादेरपिसाकांक्षत्वमेववाच्यमित्येवेतन्न॥आकांक्षाघटकसन्निध्याद्यतत्त्वभागेनैवाति
प्रसंगनैगात्॥परस्पराकांक्षानपेक्षणात्॥अतएवपुरुषपदस्यापिराजनिराकांक्षत्वाच्च। परस्पराकांक्षार्थत्वंतथानामाकांक्षाप्रविष्ट
सन्निध्याहारपरत्वात्।तदिदमाह॥अनुभावकस्येति॥नचपरस्परसमभिव्याहृतत्वमेवसर्वसाधारणमस्तुहेतुःतथासत्याकां
क्षापेक्षानुरोधेनैवशब्दप्रामाण्यापत्तेरित्याशयःयत्चनुमानानुरोधेनास्तुत्वाकांक्षित्वंव्याप्यनुभावकमिति।तन्नुरगाऽऽरूढ
स्यनुरगविस्मरणन्यायमनुहरतिशब्दाप्रामाण्यरक्षार्थंतत्प्रामाण्यंभुगमेपर्यवसानादिति।तदपर्यवसानस्वार्थान्वयबो

धाविषयत्वंतदविषयार्थत्वमितियावत्। अतोनपदधर्मज्ञानानुपपत्तिः॥शब्दसंभवस्यशब्दसहकारिणीनत्वेत्याशंक्यवै
परीत्यमाह॥तदपेक्षयेति।स्यादेतत्॥अस्ततर्ह्यंपदार्थोपरपदार्थसंसर्गेऽन्तर्भूतःतदाकांक्षादिमत्पदस्मारितत्वादित्यनुमानमुन्नेया
कांक्षानपेक्षंकिंनत्वदुक्तरूपाऽपिआकांक्षामयोच्यते।सर्वशब्दानांस्वभावतएवानुभावकत्वादित्यरुचेराह॥अपिचेति।नचानु
मानानंतरंमानसोऽग्निमहंप्रत्ययः।मनसाअदृष्टेपिसिद्धावनुमानस्यापिप्रमाणत्वापत्तेरितिभावः।ननुवंपदार्थोऽपरपदार्थवान्न
त्यतियोगिकाकांक्षादिमत्वादित्यनुमानेनानुभवविरोधःनचैवंशब्दःसन्निध्यादौश्रोत्रसन्निविशिष्टप्रत्यक्षेणसिद्धसाधनत्वानुमानेआ
कांक्षाज्ञानादिनाप्रत्यक्षनाशानंतरंसंभवात्।नचैवंसंसर्गविशेषणतात्पर्योपादानासंभवादर्थांतरतासंयोगेनवद्भेरिवतत्तत्संसर्गविरोधे
तोऽपदार्थस्यसाध्यत्वात्।अथवैत्रःकाष्ठेनपवतीत्यत्रकाष्ठवरणवत्त्रावांश्चैत्रइतिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेयदिचैत्रंपत्नीत्वत्यकाष्ठ
वरणकर्तृत्वयत्नाद्यवसाध्यस्तदावाक्यार्थीभूतसाध्याप्रसिद्धिःयदित्वैक्यंपदार्थेऽपरवलेसाध्यंतदासमूहालंबनरूपानुमिति
स्याच्चनुविशिष्टवैशिष्ट्यचगाहिनीचेत्रेऽयविशिष्टधीसामग्रीसत्त्वेनप्रत्यक्षइवविशिष्टवैशिष्ट्यानुमितिस्यान्नवाच्य॥न
स्वसाध्यविशेष्यतयाभासमानपक्षस्यसामग्र्यंतरबलेनस्वाश्रयविशेषणतयाज्ञानंकोवनक्षतिमावहतीति।अत्रब्रूमःएतादृ

शसाध्ये योग्यतामात्रस्यमर्थेनापरांशवैयर्थ्यं नवास्तु तथा तथासत्यकांक्षादिधीसाहित्येनशब्दश्रवणानेतरज्ञायमानबो
धानुरोधेनैवमानांतरवश्यकल्पनात्तद्धियमनुमानानंगत्वात्॥अतएवनमानसोपनीतमानेनापिशब्दान्यथासिद्धिरकांक्षादि
धीवैयर्थ्यादनुमानत्वयोगात्सेमाज्ञा॥योग्यत्वानिश्चयेलिंगाभावादेवानुमानानुपपत्तिः॥किंचैवंगेहेघटइत्यादौगेहस्यैवविशेषणत्वं
घटस्यैवविशेषत्वमितिनियमानुपपत्तिवैपरीत्येनाप्यनुमानस्यसंभवात्॥नचयेनयथाकथंचिद्धीतेनवाक्यादीनामिवाकांक्षा
दिभिःपरस्परसंसर्गतात्पर्यानुमानंतेनचसंसर्गानुमानमतएवविशेषणविशेष्यभावनियमोपितथैवतात्पर्यावधारणादितिवाच्यं॥
अनुमितानुमानेगौरवादनुभवविरोधाच्चइमांप्रणालीमविदुषोपिशब्दश्रवणमात्रेणवाक्यार्थबोधदर्शनात्॥अन्यथानुमानस्यत्व
एवप्राक्तनसंस्काराद्भियतशब्दस्मरणेकिंत्रैष्यतइत्युक्तत्वात्॥अनुव्यवसायानुरोधस्यसमानत्वादितिसंक्षेपः॥॥तदेवमनुभ
वजननसामर्थ्यंशब्दस्यसिद्धेपिनलौकिकशब्दप्रामाण्यंकिंतुप्राप्तबोधकत्वादनुवादकत्वमितिन्यायमतसिद्धिरित्याशयेनैक
कार्यत्वसंगत्यानरम्मीमांसकाइतिमूलंप्रमाणत्वविशेषइति॥अनुभावकत्वमितिन्यायमतसिद्धिरित्याशयेनैवकार्यत्व
संगत्यानरम्मीमांसकाइतिमूलंप्रमाणत्वविशेषइति॥अनुभावकत्वविशेषइत्यर्थः॥स्वरूपसन्निति॥किंतुतत्प्रमेत्यर्थः॥ननुस्मृ

स्योत्तरकालीनत्वेपीदंवाक्यंयथार्थज्ञाननजनकमन्यथावेतिसंदेहःपूर्वमवश्येवेत्यतआह॥वक्तृतश्चेति॥इदमप्युपलक्षणं
यत्रसंदेहोवक्तातत्रानुवादकत्वादितिद्रष्टव्यं॥नेतिचेदिनव्यभिचारइत्यतःपूरयतिननुप्रमोत्पादीतीति॥प्रतीत्योरितियो
रपेक्षयाचनिश्चितयोरनिश्चयकालीनयोरित्यर्थः॥दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वेसतीतिमूलंनवोत्तरदलंवैयर्थ्यहेतुरूपत्वेप्रथमस्य
विसंवादिशुकादिवाक्येव्यभिचारइतिवाच्यं॥योग्यतायाःपूर्वंदुरवधारणतयाआकांक्षाघटकपरस्पराचयतात्पर्यमात्रस्यैव
तदर्थत्वादितिभावः॥प्रमित्यजननेतिपुमित्ययोग्येत्यर्थःसहकारिविरहेणप्रमित्यजननेप्रामाण्यप्रयोजकत्वेपिसत्यनावादि
त्याशयः॥अप्रमात्वरूपकार्यवैचित्र्यापसिद्धेराहत्वविदिति॥तादृशधर्मस्यविशिष्यापरिचयात्सत्तावच्छेदकंनिर्वक्तुंशक्यत्वा
स्यस्यप्यर्थेसाधारतांकिंतुसंबंधमात्रमुपयोगिपदार्थस्यसहकार्यन्वितमित्याशयेनाह॥ज्ञायमानचरणस्येतिज्ञानपदेशेषतादवस्थ्यं
दृष्ट्वाहतदर्थइति॥ननुज्ञायमानत्वप्रयुक्तेत्यादिनैवेंद्रियागुणव्याहतेःकिंज्ञानविशेषसहकारित्वंविवक्षयेत्यतआहतेनेति॥
अन्यथाज्ञानविशेषत्वंवाविषयतायासंबंधेनचरणनिष्ठत्वंवोपादेयंस्यात्॥नचचरणीभूतज्ञानविशिष्टलिंगव्यापरीक्षतप
रामर्षस्यस्वत्वादेषःस्वरूपासिद्धिवारणायस्वेतिज्ञानातिरिक्तयावदुपयुक्तज्ञानविशिष्टसहकारित्वस्यविवक्षितत्वात्॥नच

शि२

स्वप्रकाशपदेपरामर्शेपिस्मृत्युपयोग्येवस्मृतत्वेनानुपयोगात्सामग्रीबलसिद्धकादाचित्कज्ञानेनसिद्धसाधनवारणाय
नावद्विशेषावश्यकत्वादितिभावः। यद्यप्येवंविशिष्टसहकारित्वविवक्षयैवेंद्रियगुणव्याप्तेर्ज्ञायमानत्वप्रयुक्तेत्यादिविव
क्षावैयर्थ्यंतथापिविशिष्टसहकारित्वंविशेषणविशेष्योभयसहकारित्वेतद्ज्ञानयोर्वयवेंद्रियसन्निकर्षादावव्याप्तिधूमेन
स्वप्रत्यक्षजननेतत्प्रत्यक्षेणावसमानविषयकप्रत्यक्षांतरजननेतदपेक्षणादित्यनुमानविशेषजननेसहकारित्वविवक्षावशादवी
प्सेतिभावः। तात्पर्यज्ञानेव्यभिचारः सन्नपिपूर्वज्ञानानुमशक्यत्वेतिनदोषस्तन्मतेस्वप्रकाशत्वेनसाध्यत्वाच्च। अथकोभासस्मृतौ
योग्यंव्यभिचारिसाधारण्यान्नव्यभिचारयोग्यताज्ञानेपितन्मतेतद्यैवानचेवमसिद्धिः सहकारिविरहेणप्रमित्यजननकत्वेपिय्यथा
र्थतात्पर्यग्रहस्यसत्त्वादतआह। प्रमित्यजननकस्यानुभवस्यजननेति। स्मृतिकरणानुभवस्यप्रमित्यजननकत्वेपिज्ञानजननकत्वाद्ह। तर्हिज्ञा
यमानकरणस्येतिज्ञायमानकरणइतिविशेषणमर्थादयज्ञायमानकरणस्यैवव्यभिचारित्वलाभादितिभावः। तेनस्मृतिजन
कमनोयोगादिवारणार्थमेवव्यभिचारिवैलक्षण्यपदमित्यप्युक्तंतथावाप्रसिद्धतयाव्यभिचारिवैलक्षण्यपदमनुपादा
यमनोयोगादिवारणायज्ञायमानकरणमात्रसहकारित्वादिप्रकारांतरमेवकार्यमित्याशयः। तथासत्याह तथाचेति। अ

२७

न्यथामनोयोगादावेवव्यभिचारापत्तेरितिध्येयं। यद्वासाधारणहेतोः पूर्वोपधानप्रयोजकतयास्वयुक्तपदेनासाधारण्यमुक्त
मितिध्येयं। अगृहीतासंसर्गधर्मिविषयकज्ञानद्वयसामग्रीतथाप्रसिद्धेत्याह प्रवृत्तीति। यद्यपिज्ञानद्वयमपिप्रत्येकंप्रमितिरेव
तथापीहप्रवृत्तिविषयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानंप्रमितिशब्दार्थः। तथाचव्यभिचारित्वंचविशेष्यादिप्रवृत्तिजनकज्ञानसामा
ग्यप्रवेशोसिद्धः। इंद्रियसन्निकर्षादिवज्ञथापितयोरव्याप्तिस्वेनविशेषणांशेकिंतुविशेष्यांशमात्रेनत्वभ्रमविशेष्यांशज्ञाने
व्याप्त्यादिःप्रविशतीतिभावः। ननुतत्तत्त्वव्यभिचारितत्तत्त्यागनावत्वेनहेतुत्वाद्यथोक्तहेतोः प्रमाप्रागभावेव्यभिचारः। अस्मि
न्पक्षेसत्यस्याधारत्वार्थतात्यागात्। अन्यथाज्ञानविशिष्टेत्यादिविवक्षावैयर्थ्यात्। तथाचप्रमायांतुव्यभिचारोद्भावनमसा
धुताघटःसकर्तृकःकार्यत्वादित्यादावेवकर्तृकत्वानुमितावाभासरूपायामपिस्मृत्यात्मकत्वेनप्रमायाहेतुत्वात्। यत्रत्वव्यभिचा
रनिष्ठकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वंव्यभिचारिवैलक्षण्यत्वंनप्रागभावेस्ति। प्रागभावत्वसामान्येनकार्यसाध्येहेतु
त्वादितिनव्यमतंतुचिंत्यं। तथासतिसन्निकर्षेचज्ञानत्वादिसामान्येनत्रयोवयवेंद्रियसन्निकर्षसत्यप्रमाकरणत्वेपिदेरप्रामा
ण्यापत्तेः। ज्ञानंज्ञायमानेत्यादिवैयर्थ्यात्। अध्यवसायत्वाभिधानपरास्तोकविरोधाच्च। नच्यप्रागभावान्यत्वमपिविशेषणं

तथापि पदार्थद्वयप्रतियोगिकबाधकाभावरूपयोग्यतासंसर्गप्रमामात्रहेतुतयान्यायमतेनव्यभिचारतादवस्थ्यात्। अतएवहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनव्यभिचारिवृत्तित्वंविवक्षितं। तच्चनप्रागभावेतद्व्यक्तित्वस्याकाशत्ववदेकव्यक्तिकत्वेनानवच्छेदकत्वादित्यप्यसमाधानमित्यपरितोषात्स्वग्रन्थमाधारत्वेविवक्षित्वावत्यांतरमाह॥यद्वेति॥नत्वेवंसत्यंतमव्यावर्त्तकविश्वस्येवसायमानकरणत्वात्। अनोपाधिकत्वस्यापिसामान्यप्रत्यासत्तिचादिनासंसर्गोपयोगितयाअनेकांतश्चेतित्वेनानायस्यांव्यक्तौस्वयंवर्त्ततेसायत्रज्ञानेज्ञायमानतयोपयुज्यतेतत्रोपयोगित्वास्यपर्याप्तसंसर्गात्। प्रागभावपरामर्षयोग्यताप्रमादीनांचविषयतान्यसंबंधेनकारणवृत्तिर्ज्ञात्वावच्छेदकतयानसंत्वेतस्याव्यावर्त्तकतानचयदाहंतदाचैत्रइत्यत्रात्मनष्टबलिंगत्वेनतद्वृत्तिपरामर्षव्यभिचारःसंसर्गविशिष्टसहकारित्वस्यात्रापिविवक्षितत्वात्। नचैवमपेतादृशस्थलेप्रागभावाचारणंतदन्यत्वेनापिविशेषणादितिभावः। वस्तुतस्तन्नम्रते अभावान्नावस्तुदन्यत्वमप्रसिद्ध्यानहेतुः। किंसैवंसतिसिद्धएवायंहेतुः। ज्ञानोपयोगित्वंचसायमानत्वनियतोपयोगित्वमितिनस्वप्रकाशमनेज्ञानेक्वापिव्यभिचारः॥एतद्द्वयमात्रेचे

MEMORIAL

त्तिनन्वनुव्यवसायाधित्वंसाध्याभावनिश्चयाभावरूपमात्मनिष्ठेननुज्ञायमानकरणनिष्ठमितिसत्यंतेनैवव्यभिचारोनिरस्तः। अनुव्यवसायग्रहविशिष्टज्ञानहेतुयस्याभासपदार्थतयातत्रतस्यविरोधीत्वादितिभावः। ननुसबलबाधाभावमध्येस्वबाधाभावस्यापिप्रवेशात्स्वयंनज्ञानोपयोगित्वमित्यत्राहुः। तथाचेतियद्यपिव्यभिचारित्वात्तत्त्वमाभासत्वंसामान्यप्रविष्टत्वंवाभावपीतिप्रागुक्तंतथाप्यत्रस्वधर्मधर्मेवर्त्तमानाव्याप्तिःस्वयंनसामग्रीप्रविष्टतिनियामकाभावात्स्वयंश्रुतार्थमनिष्प्रत्याहुः। व्याप्तेर्दृष्टांतस्येति। ज्ञानोपयोगितेति। तदवच्छेदकंचस्वीयबाधाभावत्वमिति। शक्तिरपियोग्यतादिविशिष्टेवदृष्टांतरत्वर्थः। ननुज्ञानोपयोगितावच्छेदकरूपेणव्यभिचारित्वात्तत्त्वमुक्तं। तच्चव्याप्तिचाद्येवनचान्यविशिष्टत्वमितिदृष्टांतासिद्धिर्दुर्वारा। अन्यथात्ममनःसंयोगित्वव्याप्यादिविशिष्टमनोयोगोव्यभिचारानुद्धारादितिचेत्। अत्राभासि। ज्ञानप्रयोजकत्वेत्था

संबंधेनज्ञेयाभावकान्व्यभिचारीनचतादृशेव्याप्येशक्तेर्वात्पत्तिःशक्तिर्द्वेतिनासिद्धिःनचतादृशसंबंधेनपक्षाभावश्चत्यप
क्षधर्मेपिव्याप्तिसत्वादसिद्धिश्चअशक्तेपितात्पर्यस्यत्वादितिवाच्यं।स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वनिरूपकार्थाभाव्यस्यवि
वक्षितत्वात्।अस्तिचव्याप्तिरूपसंबंधेनव्यापकाभाववतिव्याप्यभाववत्यतात्पर्यरूपसंबंधेनवाक्यार्थाभाववतितात्पर्याभाव
स्यनियमइतिचेदयंभावप्रयुक्तःकश्चिद्भ्रमस्तत्रेश्रममात्रनिष्ठकार्यत्वप्रतियोगित्वकारणतानाश्रयत्वंवाक्यंत्रिचारिवैलक्षण्या
त्तत्रित्युपाध्यायः।कश्चिदुन्नायमानकरणजन्यज्ञानासाधारणसहकारिलेयतिप्रमाणवृत्तिवादित्यर्थः।पक्षेनाशदोषश्चोःप्रमाण
वृत्तिपदेनव्यवच्छेदइत्याहःप्रमाणमात्रेतिदृष्टांतसंगतिःपूर्ववदितिभावः।ननुशाब्दप्रमात्वेतन्मतेप्रमित्यजनकत्वंप्रमाहेत्व
तात्पर्याभावादेवोपपत्तेरतानहेतुतास्वीकरमतमाहः।अन्यतात्पर्यकेति।ननुतत्तात्पर्यकत्वंयदाहस्वयंतदज्ञयबोधकते
त्यस्यैवाहः।यद्वेतिसदोषपुरुषेतिमूलेनचशुकोक्तपदार्थेषुव्यभिचारःतथासतिवेदेथपौरुषेयत्वमात्रेणव्यभिचारशंकाना
मकंदापत्तेः।तदुन्नेयदोषाभावस्यव्यभिचारादित्याशयःवस्तुतएवंलोकेयत्रस्वतःसिद्धदोषशंकाविरहस्तत्राउक्तादृ
नस्यादितितात्पर्यं।तथाचनप्रमायामितिथद्यपीदमप्रयोजकंतथापितीदृशार्थेवाक्यस्यमूकेनव्यवहारानापत्तिः।ब्रिसंवादि

शुकादिवाक्येव्यभिचारश्चेत्तिरूपणमत्रद्रष्टव्यं।ननुदोषज्ञेनानुगतरूपेणकारणत्वेनार्थादोषइत्यतआहःवस्तुतइति।रूपांत
रेणानुगतेनास्मेवाभ्यतरज्ञेनावच्छेदकमितिभावः।स्वविरोधीति।ननुस्वशब्देनतत्तद्वाक्यार्थप्रतीतिरुच्यमानातद्विरोधिज्ञेय
दितदन्यत्वमात्रेतदोषाप्रसिद्धिःप्रायेणपूर्वकाव्याप्तिः।अन्यत्वंतुनवैतन्मात्रापूर्वकत्वंविवक्षितंतावन्मात्रस्यसामर्थ्यबोधप्र
तिबंध्यत्वादिविशेष्यदलंदेयमर्थापत्तेःनचतन्निरूप्यप्रायेघटोस्तीत्यादिवाक्येघटोक्तिज्ञानादिपरंपरयाकारणंयतस्तत्रतत्प्रतीतिशेषत्वोपा
दानमितिवाच्यं।तत्प्रतीतिप्रयोजनत्वंचस्यपक्षेपधानरूपत्वेअन्योन्याश्रयात्।तात्पर्यसत्त्वेतत्प्रमानात्पूर्वंपूर्वसत्वेचतात्पर्य
सत्त्वेतियदिवततप्रतीतिजननतावच्छेदकरूपवत्त्वसत्वेयोग्यत्वंतत्रतदाताद्दशावच्छेदकांतरानिरुक्तिःनिरुक्तौवातदेवावा
च्यार्थत्वयोग्यत्वादिरूपंप्रमाणप्रयोजकमस्त्वितिमनसाचापिवेवमिक्षायाश्चप्रवेशान्नानार्थादौविनिगमकाभावःतदवस्थः।
किंचमुख्यतात्पर्याग्राहकंतादृशप्रतीतियोग्यत्वंचक्षुरादिकरणादेरास्तितदंतरेणापत्तिप्रसंगः।ननुनिरूढिप्रायेणनविनिगमन
विरहात्साप्रायेणतेनैवविनिगमनेतिनव्योक्तमाह्यं।शुकादिवाक्येविनिगमकाप्राप्तेः।इत्यपरितोषादाहयद्वेतिनन्वेवमपि
वेदिकानर्थादौविनिगमकमप्राप्तमेवतात्पर्यग्राहकन्यायप्राप्तमनुपयोगापत्तिश्चानद्विकपिंजलादिन्यायानोवक्ष्यं

र्म तात्पर्यद्वयधारणादन्यत्रोपयोगः। तस्मान्नशब्दधर्मस्तदर्थप्रतीत्तिशेषत्वेऽपि तात्पर्यज्ञानकृतातिरिक्तशेषतायां
यादृङ्नयनात्तस्याभ्याने कार्यसाधारण्यादन्योद्देशप्रवृत्तश्रुतिव्याप्यसन्निधानेनुवक्तृधर्मपर्यवसानादतआहावक्तृतात्पर्यस्थिति
र्भानलिङ्गाधापकोक्तेपिपुरुषांतरीयतात्पर्यवज्ज्ञातीत्येनैवप्रामाण्यानवास्मदादितात्पर्याणप्रतिपत्तेनवेदार्थनिष्ठानुपप
त्तिः।अनादितात्पर्यस्यैवप्रयोजकत्वात्किमनादिकिंवासादीत्यत्रमीमांसापरिशोधितन्यायानामेवनिर्णायकत्वात्तातश्चरानीम्ध
रतात्पर्यविभागयतानयत्यानुमेयवेदाव्याप्तिःतत्रापिस्मृत्यादिवृत्तौमौनिश्लोकवत्तदिच्छयासापितत्वसत्तातातत्रसामश्रीत्रे
दाभ्युपगमाच्चासाज्ञात्यैवविजातीयानुपूर्वीविरहइतिनास्तिनवावाक्यासंग्रहःनन्वेवमपूर्वानुपूर्वीकशुकादिवाक्येतज्जातीयत्व
त्।तत्रसामश्रीत्रेदाभ्युपगमाच्चासाज्ञात्यैवविजातीयानुपूर्वीविरहइतिनास्तिनवावाक्यासंग्रहःनन्वेवमपूर्वीकशुकादिवाक्ये
तज्जातीयत्वस्याथभावाद्व्याप्तिःनवानुपूर्व्यासाज्ञात्याभावेपितत्तत्यदृच्छैवतत्त्वेनैवतत्त्वमस्तीतथासतिनानार्थादौविनिगा
मकाप्राप्तेः।कदावित्कञ्चित्तात्पर्यसंभवात्।यत्तुशुकादिस्तिन्नलोकधाक्येयथार्थवाक्यार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वेशुकादिवाक्ये
त्वाबाधितत्वंवेदेवेदत्वमेवप्रामाण्यप्रयोजकंएवशुकमेवेनानुगमादितिकेश्चित्।तन्नाशुकादिवाक्येलिङ्गिनरोमकाप्राप्ते

३०

रबाधितत्वस्यैवसर्वत्रप्रयोजकत्वपक्षेश्वेत्यिवेत्।अपेरेतत्वंअतात्पर्यवंताहशंशुकादिवाक्यंनप्रमाणंमत्तोन्मत्तादिवाक्य
वत्।अन्यपरवाक्यवद्वावक्तृतात्पर्याज्ञानेहिएवमाहेतावन्मात्रेप्रतियंतिनतुताहशशब्दाक्यार्थेनिश्चिन्वंतिशुकादिवाक्यंवत्त
न्निमग्रंथस्तुसतात्पर्यकशुकादिवाक्यपरएवेतिप्राज्ञावराणमाशयःयद्वक्ष्यतिक्वचिदतथाज्ञावेनोप्रामाण्येपीत्यादिनास्वये
धवमानयेत्येकानुपूर्वीकवाक्यस्यकात्स्न्येनेनप्रेयतात्पर्यवज्जातीयत्वादुलूयत्रप्रामाण्यापत्तिरतात्पर्यवद्वृद्धापेरेकतात्पर्यवे
त्तुनप्रसंगःस्वन्निन्नमात्रतात्पर्यापूर्वकत्वेनापिविशेषणात्तानवैवमपिप्रकरणांतरीयाच्छतात्पर्यवद्वेदस्यप्रकरणांतरीयतन्नि
न्नार्थवत्स्वसमानजातीयवेदेतरार्थेप्रामाण्यापत्तिःस्वन्निन्नमात्रतात्पर्यग्राहकप्रमाणाभावस्योक्तविशेषणार्थत्वादितिदिक्नवैव
मितिशुकादिवाक्यव्यभिचारस्यव्याहृत्तलिंगाभावस्यवत्त्वयापिसमाधेयत्वाच्चरत्यर्थःगौरवादितिचयद्यपिस्वातंत्र्यभागंविहायतथा
र्थवाक्यार्थतानवहृत्तत्वमात्रेनगौरवंव्रत्युतेकाग्र्यप्रवेशात्स्त्राद्यवंतथापिनानावाक्यार्थप्रतीत्यैकोद्देशेनप्रयुक्तवाक्येन्यत्रापि
प्रामाण्यापत्तिरत्रदोषःनहितादृशशास्त्रानस्यजनकत्वपर्यंतमपेक्षितंमोनिश्लोकानुरोधादितिध्येयं।ननुगुणाग्रहोयंनदोषइत्याश
येनाहप्रमाजननेतिद्वितीयेइतिचयद्यप्यंगत्वस्याहेतुत्वेपिशक्तिविघटकतयाप्रमाप्रतिबंधकांपिनादयोदोषास्तन्मत्तेपिसंत्येवत

थापि परोक्षज्ञानप्रमाणसामग्रीसत्वेदोषात्प्रतिबंधोनदृष्ट इत्याशयः। नचैवंप्रामाण्यपरतस्त्वापत्तिरित्याहनचैवमितिभा
स्यैवेत्येवकारोयावदर्थः स्वर्गोति। स्वर्गकामेत्यर्थः। नचचयप्रयोजकरूपंबाधकमानाभावएवेत्यतआहायोग्यतावच्छेदकत्वेति। वस्तुतोयोग्यताया प्रयोजकत्वेऽन्यपरत्वान्यत्रापिप्रामाण्यंस्यादितिदृष्टव्यं। दोषसत्वेपीत्युपलक्षणंआप्तो
क्त्वाभावेपीत्यपिद्रष्टव्या प्रकारद्वयेनेति। द्वितीयपक्षेश्लोकप्रदेनस्वतात्पर्यकश्लोकवाक्याभिधानादितिभावः। प्रत्यक्षादे
वेति मूलेनचैवं बाधकव्यवहारानुपयोगाद्वैयर्थ्यं पदार्थोपस्थितिमात्रेणाङ्गिनासोद्यापनेनप्रत्यक्षोपयोगादितिभावः
नचेतादृशस्थलेप्रमाणांतरानवतारेकथंबाधकव्यवहारइत्यतआहाएवंसतीति। उपन्यपरादन्याच्चयबोधोनस्यादितिमूलेअनन्याच्च
यबोधःस्यादित्यर्थः। अतोनान्यपरादित्यादिपूर्वग्रंथविरोधइत्यपिव्याख्यातं। नचान्यपरादित्यादिनापितात्पर्यसंस्व
र्गंयहएवोक्तइतिपौनरुक्त्यमित्यतआहाविद्यमानेतिसप्तरवेति। विशेषणास्येत्यर्थः। नचिदंद्वयंस्वरसतात्पर्यनिबंधनमेवे
तिनस्यानहेतुतासाधकमतआहायदिचपत्रेतिमूलेनचुमुख्याच्चयानुपपत्तिस्तानेस्वरसवहेतुतात्पर्यकल्पनेतआहा
मुख्येत्युपलक्षणमितिताात्पर्यज्ञानस्यप्रयोजकत्वेश्लोकवाक्येऽनुवादवर्चांसिद्धिःपत्रमितिदर्शयितुमाहातच्चेतिमूले

त्यर्थः। तत्रेति। ननु वेदार्थत्वेनाबाधितत्वज्ञानेपि स्वार्थपरो यो वेदस्तेनैवतात्पर्यज्ञानं सामर्थ्यादर्थविशेषा
विनिगमनात्किं स्वमुखार्थपरोयमितितत्रापि विशेषोपस्थित्यावश्यकत्वेतिनलोकवेदयोरनुवादकत्वेविशे
षइतिचेत्। नापदार्थविशेषतात्पर्यावधारणेपि त्रित्वाद्यन्वितस्वार्थपरकपिनलपदमित्येवंसामान्योपस्थितेतात्पर्यग्र
स्यसुकरत्वात्। नचैवमपिवेदतात्पर्यविषयत्वरूपवेदार्थत्वेनाबाधितत्वावधारणमबाधितत्वेनवेदतात्पर्यावा
धारणंकथमद्यथायवदूषनश्रुतेर्नश्रुतार्थतात्पर्यावधारणमितिवन्योन्याश्रयइतिचेत्। नाबाधकानवतारमात्रे
णान्याय विषयतात्पर्यग्रहीत्रावेदतात्पर्येणबाधितत्वावधारणसंभवात्। लोकेविशेषोपस्थितौहेत्वंतरमप्याह।
प्रकारणादीति। तदेवंनिमित्तान्तरेण विशेषतोवाक्यार्थोपस्थितिंप्रसाध्यलोकेवच्छ्रुत्यानुमानेतत्तात्पर्यग्राह्य
कत्वेनसंगमयति। तत्रतीत्युद्देश्यकत्वमितिं। यद्यपितत्रतीतिपूर्वकत्वेनोक्तंतत्रशब्दाप्यंज्ञानेकार्थप्रतीतिपूर्वी
कान्यत्वप्रतीत्युद्देश्यकवाक्यप्रयोगोज्ञेयोतात्रातथाप्युत्सर्गाभिप्रायेणोक्तं। क्वचिन्नुतात्पर्ययोग्यतारूपेसा
क्षाद्बोधकधर्मरूपास्यावाधितत्वमेवेतितदनिश्चयेप्रतीतिर्जनकत्वरूपेतात्पर्येहेयहमितिवाक्यार्थसा

नयाथार्थ्यानुमानेनतन्निश्चयइत्याह। वाक्यार्थज्ञानेतिं। यद्यप्येतदस्तिद्वं। अन्यथान्यतरदोषादानानर्थक्यात्तथापि
वाक्यद्युतिपाद्यतयागृहीतासंसर्गःपदार्थएववाक्यार्थः। एवमप्येतिनदेवेतिं। पदार्थधर्मज्ञानंवाक्यार्थज्ञानेविशेषणमि
त्यत्तिशेषः। यद्यपिविशेषेद्वरर्थमाहहेतावपीतिं। ननुसामान्यव्याप्तेरुद्देश्यप्रतीतौयमनुमाहशुकादावितिं। तद्वाक्या
र्थज्ञानवानितिं। साध्यनत्वदस्यवाक्यविशेषणंतुयद्धेतोःप्रकृतपदाप्रतिपेसामान्यव्याप्तावपिव्याभिचारइवस्यादि
व्याशयेनाह। तथाचप्रकृतेतिं। एककोटिवाचकसमानपदकोपरकोटिसाधनमेवपरिशेषदर्थमभिप्रेत्याह। अन्ये
त्विति। कार्येणेतिं। यदितुवक्तृत्वंचसाध्यतावच्छेदकतयाकारणस्यापिअनुमितिविषयतानदास्यात्तेनैवसंसर्गसि
द्ध्यर्थमेवेतदनुमानमितिध्येयं। पदार्थतार्थतावच्छेदकयथार्थज्ञानविषयत्वाव्यभिचारमाशंक्याह। यथार्थसं
सर्गेतिं। नन्विदमितियद्यपिस्वयंध्यहेतोःप्रकृतयदोपादानेदूषणंतथापियत्संसर्गमादायययथार्थसंसर्ग
ज्ञानविषयत्वंतत्संसर्गवत्त्वंसाध्यमितिसंसर्गविशेषानवमातनदुर्ग्रहमित्यर्थः। यद्यपीदमहेतावपिदूषणंतथा
पितत्रसंसर्गविशेषोपिहेत्वंसाध्योर्थ्यइतिभावः। अयंवक्तेत्यनुमानेशब्दस्तेनलिंगमूलार्थदृविषय

BHAU DAJI

रूपविशेषविशेषणभावमात्रस्याभावेपुरुषत्वोन्नेवस्तुतोन्यद्वासौतदभावोनपुंसकरूपइतिध्येयंगौरवादितिमूलोदंडे
चटयोग्यत्ववछेदेतादृशधीयोग्यत्वंस्वरूपसंदेवोपयुज्यतेसानस्योपयोगोगौरवादित्यर्थः।नानार्थाधनुरोधेनगौरवस्य
प्रामाणिकत्वेदृष्यादावव्याप्त्यर्थंनिरूप्यत्वेनेतिअन्यथावृक्षानेतिप्रथमश्रुताद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थंतीत्यर्थमेवतत्रवाक्या
वयार्थस्यानानुमानापेक्षास्वीकारादितिभावः।तर्हिचैतायद्यपिसंसर्गोनापदेनवापदकस्तथापिस्वश्रयोपनिषत्स्यात्
तद्विषयत्वेबोधकत्वावश्यंतादृशधीयोग्यत्वंस्वरूपसंदेवोपयुज्यतेसानस्योपयोगोगौरवादित्यर्थः।नानार्थाधनुरोधेनगौरवस्य
प्रामाणिकत्वेदृष्यादावव्याप्त्यर्थंनिरूप्यत्वेनेतिअन्यथावृक्षानेतिप्रथमश्रुताद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थंतीत्यर्थमेवतत्रवाक्या
वयार्थस्यानानुमानापेक्षास्वीकारादितिभावः।तर्हिचैतायद्यपिसंसर्गोनापदेनवापदकस्तथापिस्वश्रयोपनिषत्स्यात्
तद्विषयत्वेबोधकत्वावश्यंतादृशधीयोग्यत्वंस्वरूपसंदेवोपयुज्यतेसानस्योपयोगोगौरवादित्यर्थः।नानार्थाधनुरोधेनगौरवस्य
प्रामाणिकत्वेदृष्यादावव्याप्त्यर्थंनिरूप्यत्वेनेतिअन्यथावृक्षानेतिप्रथमश्रुताद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थंतीत्यर्थमेवतत्रवाक्या
वयार्थस्यानानुमानापेक्षास्वीकारादितिभावः।तर्हिचैतायद्यपिसंसर्गोनापदेनवापदकस्तथापिस्वश्रयोपनिषत्स्यात्
तद्विषयत्वेबोधकत्वावश्यंतादृशधीयोग्यत्वंस्वरूपसंदेवोपयुज्यतेसानस्योपयोगोगौरवादित्यर्थः।नानार्थाधनुरोधेनगौरवस्य
प्रामाणिकत्वेदृष्यादावव्याप्त्यर्थंनिरूप्यत्वेनेतिअन्यथावृक्षानेतिप्रथमश्रुताद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थंतीत्यर्थमेवतत्रवाक्या
वयार्थस्यानानुमानापेक्षास्वीकारादितिभावः।तर्हिचैतायद्यपिसंसर्गोनापदेनवापदकस्तथापिस्वश्रयोपनिषत्स्यात्
तद्विषयत्वेबोधकत्वावश्यंतादृशधीयोग्यत्वंस्वरूपसंदेवोपयुज्यतेसानस्योपयोगोगौरवादित्यर्थः।नानार्थाधनुरोधेनगौरवस्य
प्रामाणिकत्वेदृष्यादावव्याप्त्यर्थंनिरूप्यत्वेनेतिअन्यथावृक्षानेतिप्रथमश्रुताद्वाक्यार्थप्रतीत्यर्थंतीत्यर्थमेवतत्रवाक्या
वयार्थस्यानानुमानापेक्षास्वीकारादितिभावः।तर्हिचैतायद्यपिसंसर्गोनापदेनवापदकस्तथापिस्वश्रयोपनिषत्स्यात्

मानभ्युपगंतुस्तदसंभवेनलोकवद्व विशेषोपस्थित्यावश्यकत्वात्। लोकेपिमत्त्वादिपुरुषविशेषीयवाक्यार्थबोधेनाबाधित
त्वनिश्चयसंभवाच्च। किंचलोकेयत्रासवाक्यत्वान्नदुपजीव्यप्रमाणमन्यच्चाहार्यमर्थतात्पर्यवमितिदमितिनिश्चयः।तत्रवेद
इवविशिष्यवाक्यार्थोपस्थित्यनपेक्षणात्कथमनुवादकतेतियुक्तमुत्पश्यामः।आप्तोक्तासत्यादिषुसाध्याव्याप्तेराहासाध
नेतिव्यभिचारिवेतरसव्यचेत्यर्थः।यद्यपियोग्यतायोसाध्याव्याप्तिःनवनिश्चितोपयोगित्वेसाध्येसाध्योपाधिव्याप्ति।
राहुस्तत्लाभावात्।व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतायावधस्तत्रलेव्यभिचारिसाधारण्यात्।अवाधितत्वमवानिश्चितोपयोगि
त्वात्।तथापियोग्यत्वान्यत्वमपिसाध्येव्याप्यतावच्छेदकंरूपंयद्वाकांक्षादौयेतिरेवनियमोस्तुयद्वाचयत्रयोजक
तूपत्तेयोग्यतानउबाधकाभावोन्तएवतांविहायतात्पर्यग्रहपर्यंतभावनमितिमतेप्यनुपाधिः।नचतथापतिदेशवाक्यार्थ
स्यापमितोक्षातोपयोगित्वेनतत्रसाध्याव्यापकता।तथाचवह्नेमाधीनभ्रांतोपमितिसाधारण्येनतत्रसाध्याभावव्याप्तिरिति।वाच्य
चयदेवार्थव्यभिचारित्वेनेत्येवमेवकारेणव्यापकताकाभावन्ययोगव्यवच्छेदप्रयोजनकत्वेनयोगव्यवच्छेदविरुध्यतइतिध्येयं।यथाश्रुतंत्वयन्ययोग
व्यवच्छेदाप्रयोजकत्वेनाभिमतस्यव्याप्यतालभ्यतेनतुव्यापकतेतिनोपाधिपरायंथः।किंतुप्रयोजकांतरनिर्वचनपरइत्यपाहुः।नचिदंस

वक्तृप्रमाणसाधारणप्रतिबंधकतावच्छेदकंतत्रव्यतिरेकनिश्चयानंतरविरोधादर्शनेसतिप्रत्यक्षादित्वेवाऽऽप्तत्वसंशय
विपर्ययोत्तरप्रत्यक्षविशेषदर्शनहेतुत्वेचमपिमन्यसेऽनुमितेतुबाधस्यसाध्याभावप्रमाव्यभिचारनिश्चयस्यासाधारणप्रतिबंधकता
यांनेदमुन्नेजकमितिनवादविलोपप्रतिऽस्वरसादाहकिंचेतिऽइतिऽअन्यतरेतिएकाभावविशिष्टप्रतिबंधकाभावसचेप्यपराभावविशि
ष्टप्रतिबंधकत्वसह्यादित्यर्थःनुन्नेजकमितेतियद्यप्येवंदाहादावपिविशिष्टाभावहेतुतापत्तिःतथाप्येवंप्रकारयोन्नेजकत्वसन्निकर्षादि
सचेप्रमाणांतरप्रत्यापत्तिर्दोषःनन्वस्तुतर्हितन्नुन्नेजकाभावविशिष्टयाप्तोक्तावत्तानवेनसंशयसाधारणेनतत्रान्यमाप्त
तिबंधकतेत्यस्यैवारंभाऽपिचेतियद्यपिप्रत्यक्षादोयत्रनव्याप्यदर्शनेकारणंतत्रोन्नेजकत्वाभिमतव्याप्यदर्शनंयथार्थतात्पर्यकत्वादिनिश्चयाभावेनिश्चयानुत्पादेदृष्टवत्तथाप्यत्रमूलयुक्तिरनुमितिलक्षणद्वारेणसंधेया।तद्दीपेनेतिसामा
न्यप्रतिबंधकत्वेनैवोपपत्तेःप्रतिबंधकांतरकल्पनागौरवादितिभावःननुनन्वर्थोव्याप्तिस्तद्ग्रहोभिन्नोरोपव्यादृशस्तदा
दृशव्यभिचारेणान्यथासिद्धेनैवदोषइत्याशंक्याहदिगितियथाचेतन्नथान्यत्रेत्यर्थःनचत्रतस्यायमर्थोनचेतिसंदेहोभवत्वा
र्थोस्तानोन्नरकादीनष्टतत्सदर्थेनचेतिनुपक्षेसदर्थोचासदर्थश्चकोर्थोन्यत्रप्रमितत्वादेनस्तानेसदिषयत्वंत्रपसविषयत्वं

संदेहोपीत्यत आह॥ अथमिति॥ ज्ञविदितोपयसास्विच्छतीत्यस्याधनचिंतयन्निमादायलक्षणादिना वाक्यस्यर्थं प्रतिपत्तियो
ग्यत्वादित्यर्थः॥ असंभवादितिय द्यपिवाधितत्वंकदाचिन्नप्रमितव्यतिरेकवंतादृशार्थप्रतीत्युपधानंबाधानवतादृशयोनासंभावि
तोतथापिष्टकस्यापिवाक्यस्यकालभेदेनप्रतीतिहयोपधानसंभवेनाविरोधादेवत्राधसंभवःयद्वादानीपक्वोपधानसंशयासं
भवइतिवाक्यार्थविशेषेति॥एवमेकत्रैवलानेसदसद्विषयत्वस्वभावविरोधेनवाक्यार्थविशेषसत्त्वसंदेहपर्यवसानाद्वाक्या
र्थज्ञानोत्तरकालीनत्वेदृश्यं॥यत्रेति॥आकांक्षादिमद्वाक्यप्रयोज्यत्वाभावादितिभावः॥तत्समानविषयेतिथास्यर्थी
त्वसंशयस्यसदर्थेवाक्यप्रतिपाद्यत्वावगाहिज्ञानस्यानधिगतेवेद्यत्वादेवंवाक्यज्ञानेसद्विषयहसंदेहस्यापीत्यर्थः॥नकोसादि
मत्यदार्थत्वेनापरपदार्थसंस्पर्शेनवेतिसंशयःप्रागपिसंभवत्येवेत्यतआह॥वस्तुतस्तितिथावेतिनत्वनिश्चयविषयसं
शयसामग्येवनिश्चयविरोधित्वेनाऽनुमितिविषयभेदेऽनुमितिसामग्रीवक्ष्यसामग्र्याएवबलवत्त्वादितिभावः॥नखिद
मेवंतात्पर्यव्याप्यमितिज्ञानेपीदंपदमेतदर्थतात्पर्यवदितिसंशेनायातीत्यतआह॥तापवेनेति॥ननुतत्रेत्यादिग्रंथेप्रसंगा
त्सामान्यसामग्रीनिर्द्धत्वेप्यतत्ग्रंथस्यविशेषपरत्वमेवआवाधितार्थत्वादिस्थानेऽपिविशेषत्वात्प्रमासामग्र्या

एवसंभवाच्चातथापदस्यशाब्दीहेत्वरूपसादृश्यार्थत्वान्नविरोधः॥ज्ञातमनुगतमपीतिग्रंथेपिस्मानहेत्वंशेनप्रसक्तं।
किंनुज्ञाततविषयस्यत्रमामेवेत्यरुवेराहाशब्दादेवेतिय द्यथाज्ञातमपिविषयत्तयातात्पर्यव्याप्यंभवत्येवनत्योपि
तमाहमनुमानस्थलेतात्पर्यविषयत्वमेततत्वज्ञीत्यनुमानस्थलेवनव्याप्यज्ञानमस्ति।तत्रापिस्मानविशे
षविषयत्वादीनांतात्पर्यप्रमायाश्चतादृशत्वान्नतथापिसतोपिस्मानविशेषपक्षादेस्तात्पर्यव्याप्यज्ञानवलेदवक्तृ
पेणज्ञानात्व्यभिचारःनहिप्रमेयत्वादिनातत्ज्ञानंप्रकृतोपयोगीतिभावः॥तात्पर्यग्राहकतेतिसामग्रीसेननीत्रेयं
कारणतेतिनानुमानादिजन्येनजातिसंकरः॥नचैवंलाघवात्तात्पर्यग्रहएवहेत्वरसुपूर्वंतत्ज्ञानासंभवेनगौरवस्यप्रामा
ण्यकचेतात्पर्यात्॥अतएवसामान्यतःसुग्रहत्वमभिप्रेत्याग्रेहेत्वंतामेववक्ष्यति॥त्यत्रेनयथार्थतात्पर्यमेवप्रमाहेतुरस्ता
दिंव्याप्यांतर्भावेनावक्तृवाक्यार्थज्ञानवदतीत्यस्यापिवाक्यप्रयोगद्वारातेनासंभवादिति॥तत्रनानार्थपदात्तात्पर्यत्रेमे
णवाधितार्थांतरप्रमायामनेकांतात्॥नचेश्वरीयंतत्तत्रवास्तवतात्पर्यस्यनानार्थविनिगमनाद्यहेतुत्वात्तत्संशयव्यतिरेक
निश्चययोरुभयबोधविरोधित्वाच्च॥अस्तिचेतितात्पर्यव्याप्तेश्चयद्यादनुमानेयोग्यतयाशाब्दइत्यर्थः॥अथमितिसामा

दस्यहेतुत्वेऽपि भेदस्याप्रतीतेरन्यथासिद्धिचारादितिभावः। संभूयैकार्थेतिएतन्न व्यतिरेकेऽप्यध्याहारादिनाप्यन्वयबोधोपपत्तेर्लक्षणादिदुष्यत्यस्यादित्याशयः। नन्वेवंप्रवेशनविशेषतात्पर्यग्रहएवागतइत्यत्राहनहीतिननुविशेषतात्पर्यग्रहेव्यक्त्यंतराच्चयबोधापत्तिरेवेतिचेन्न प्रकरणादित्येनविशेषस्यैवस्मरणेनव्यक्त्यंतरास्मरणेतात्पर्यानवधारणेनस्मृतौनियामकंकिंचनुभवएवाएवंद्वयोरुपस्थितयोरनुपस्थितयोर्वेतिग्रंथदर्शनेनस्मृतावपितस्यनियामकतालाभादित्याहुः। वस्तुतएतस्मिन्पक्षेप्रकरणादीनामेवतात्पर्यग्रहकारित्वोक्तेस्तत्रएवव्यक्त्यंतराच्चयइतिनात्पर्यं। नत्वयोग्यत्वादितिननुछत्रिगमनस्यचछत्रिणियोग्यतानास्ति। प्रत्युताकांक्षायाःपदार्थतावच्छेदकावच्छेदेनैवनिरूपणात्गमनसामान्याकांक्षाछत्रिणिछत्रिसामान्याकांक्षाचगमनसामान्येस्तेवानयेकगमनव्यक्त्याश्रितत्वेनोपस्थितस्यगच्छतीत्यनेनव्यक्त्यंतरमादायाकांक्षास्तिनवाद्विछादिवद्गमनस्यसमुदायोन्योन्योपस्थितोयस्यसमुदायमात्राकांक्षायोग्यतानुप्रतियोग्यपर्याप्तेत्येकव्यक्त्यातात्पर्येपिनव्यक्त्यंतरेणतदभावस्यप्रमवत्त्वेन। अस्त्रेदमाकूतंएकपदार्थसंसर्गेपरपदार्थनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपसामान्ययोग्यतायाअत्रापिसत्त्वमित्याशयः। अविद्यमानव्यक्त्यंतरत्वबाधादेवनन्व ३६

वतिएवंचाकांक्षाविरहोबाधएवात्रनियामकःयोग्यताधीहेतुत्वेप्ययोग्यतासत्तानाभावस्यानुमितौबाधाभावाद्वदंतीत्यत्वाहुः। वस्तुतोगमनकर्तृत्वपदेनमूलेकर्तृवृत्तिधर्मोवाचकसंख्येवोक्तातस्याश्चनैकदेशाकांक्षासहिद्विछमाकांक्षतीत्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात्। एवंचात्रैकगमनस्याव्यासज्यवृत्तित्वात्तत्संख्यायाइत्यर्थः। तेनाछत्रिगमनस्यछत्रिण्येवयोग्यत्वेपिनसंख्याविशेषस्ययोग्यतास्तिनस्यप्रत्येकमपियोग्यत्वात्। गमनत्वावच्छिन्नस्यसंख्याविशेषस्येतियोजनाद्वक्ष्यमाणाकिंत्वेकत्वाकांक्षेतितथावैक्यंवावक्ष्यमाणाकांक्षाप्रयोजकत्वेनेदमंगमनत्वातेऽयोक्तिध्वनिः। एकत्वादिति। तात्पर्यग्राहकत्वमात्रस्यदेशकालादिसाधारणेनसामग्र्याव्याप्यत्वेनातस्याःश्रुतानुमानाद्यनेकजातीयत्वेनसंकरापत्तिरत्रतुनतथादोषइत्यर्थः। इदमुपलक्षणंतथाहिइदमपियादिज्ञातमनुगमकंतदातात्पर्यज्ञानावश्यकंतत्स्वरूपसद्वेतद्लिंगशब्दोग्राहकतावच्छेदकपदित्वाप्यत्वादिकमेवतद्व्याप्यव्याप्यत्वभ्रमादत्वयेवंबोधानुत्पत्तिरेवतयाज्ञातंचेत्तात्पर्यज्ञानावश्यकतेवकिंचतात्पर्यव्याप्यत्वेनापितात्पर्यसंशयस्यैवान्यथाख्यातिवाक्यार्थज्ञानेशाब्दबोधानापत्तेः किंचतात्पर्यव्याप्यत्वेनसामत्वस्यावच्छेदकत्वेतात्पर्यपितद्व्याप्यत्वग्रहापेक्षास्यादित्यपिदूषणमत्रध्येयं। इतिप्रतियंतीतिमूलेइतिज्ञात्वाप्रतियंतीत्यर्थः। अन्यथेति। नहिसर्वशाब्दपदार्थोपस्थितिरावश्य

श्यकीति। आवश्यकत्वं नु बहूनामन्वययोग्यत्वेऽपि कुत्रतात्पर्यग्रहेनापराद्ध्यदृष्टस्यवश्यंतात्पर्यधीर्हेतुरित्यत्राह। किंवेतिवितर्के। उपलक्षणमिदं निपतपदार्थोपस्थितावपिराजपदंपुत्रान्वयपरंपुरुषान्वयपरंवेतितात्पर्यसंदेहे। नान्वयबोधइत्यवश्यमनानार्थस्थलेपिवाक्यार्थ पिनात्पर्यधीरपेक्ष्यानचाकांक्षयैवगतार्थताविशेषयतत्रैववक्ष्यमाणत्वात्। नचातंत्रेणतात्पर्यज्ञानस्यहेत्वंकिंवाकांक्षाघ टकतयैवेत्यर्थाद्दुः। तात्पर्यधीरेतिइदंयदितत्पदस्येवतात्सहकारितदायदिवानुभावकपदांतरेतात्पर्यसहकारितदानदोषः। यथोक्त तात्पर्यस्वरूपंनेनानार्थादौविनिगमकमतआह। घटपदमिति। यद्यपेतादृशमानस्यतात्पर्यज्ञानेस्वार्थबोधेनगृह्यमाणस्यपुनर्नि घटत्वादिज्ञानेबाधकाभावेनवाक्यार्थस्यैवसिद्धेःसुत्यतयाशब्दप्रामाण्यविरोधःतथापितदाशाद्यधीसामग्र्यैवतुत्यक्षप्रतिबं धिकाप्रतिबंधकाभावस्यकार्यसहभावापेक्षणात्। अन्यथैवपरामर्शरोपनीतवह्निसत्वभानादनुमानप्रामाण्यमपिदुःकृत्यंस्या त्। वस्तुतोभिन्नप्रकारविशेष्यकत्वज्ञानेनशब्दाद्यथास्मिद्धिः। प्रतीतिविशेषणतयास्वातंत्र्येणसंसर्गाग्रहाच्छाब्दबंधसंशा योपस्थितसंसर्गेविशिष्यापितात्पर्यविरूपणसंभवात्सामान्येनतात्पर्यज्ञानकथनमुपलक्षणंभिन्नप्रकारकत्वेनशब्दप्रामाण्या नपवादात्। निश्चायकाभावेनतात्पर्यनिश्चयस्यापिसंसर्गशेषतयाहेतिदृष्टव्यं। समभिव्याहृतेति। अत्रपदविशेषसमभिव्याहा

तेति। अत्रपदविशेषसमभिव्याहारज्ञानमाकांक्षाप्रविष्टंप्रत्येवकारेणतेनराजपदेपुरुषपुत्रान्वयेविनिगमयतीतिध्येयं। अन्तरेति। तात्पर्यगर्भाकांक्षासंभवादित्यवः। पदोपस्थितीतिपदपदोपस्थितेःस्वाद्हेतुत्वेनपदार्थोपस्थितिद्वारकतयादि तीयादिवाक्यार्थबोधस्यतृतीयादिज्ञानेद्वारतासंभवान्नायंदोषोऽन्यथाद्वितीयबोधेपिवक्ष्यंतथापाकांक्षादिज्ञाननाशान्नतृ तीयादिबोधः। यद्वापक्षान्नावान्नतादृशेकांगंयावज्जीवानुमित्सावदमानइतिध्येयं। यत्तुद्वित्वप्रकारिकेकांक्षेयमाकांक्षाघटिकाफ लस्यसंदिग्धत्वान्नाघवेनतात्पर्यविषयसिध्यतुत्यादमात्रस्याकांक्षायेनतद्विषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षयागौरवादनए वंपक्षतायामपिनतादृशेकांघटिकेतिदूषितं। तन्नासामग्र्यंतरस्यहेपितात्पर्यवत्त्वादेकार्थानुन्नवानुरोधेनसामान्यतरवत्तद्वि काद्यतिरिक्तवक्तृकत्वनात्। बिंत्वगेहेघटसंसर्गोज्ञानात्त्रिंत्वीकार्यागेहादिप्रत्येवक्ष्यमाणेपिनाकांक्षाविच्छेदइत्यनापत्त्याऽछावि षातावच्छेदकावच्छिन्नसिद्धिरेकाकांक्षाविरोधिनीतिवक्तव्यं। नहिसंख्यानवगाहितात्पर्यमेवांगमितिपुत्रेगौरवात्रापावच्छीवे क्ष्य तूपलक्ष्यतीरद्वनिर्णयान्नागंनावाऽव्यतिरेकनिर्णयोस्तिसंदेहस्तत्रकल्पनाविरोधीत्याशयः। ननुतथापिशुकादिवाक्येव्यभिचार न्नतात्पर्यधीर्हेतुःव्यतिरेकनिर्णयादारोपस्याप्यनुपपत्तेः। नचेश्वरीयंतत्रत्रांगंतत्रपक्षेकमानवत्त्वेनपरंहिनिश्चायकाभावात्ना

दशवाक्यस्यप्रकरणाद्यनुरोधात्तात्पर्यसंदेहस्थलेऽनंगत्वावधारणात्। नवत्तदन्यस्थलतश्चतदंगत्वप्रसक्तौलतयावेदेपितस्यानंगत्वेतात्पर्यानुरोधेनेश्वरसाधनविरोधात्। अङ्गीयनानार्थौविनिगमनाथनुपपत्तियुक्तेःसाम्याच्चेतिचेन्न्यतेऽङ्गादिवाक्येनात्पर्यसामान्याभावावधारणेऽप्यनिश्चयेनास्त्येवमत्तोमत्तादिप्रलापवत्तदर्थत्वंवाक्यार्थतात्पर्यात्तानेतद्भर्माकांक्षायाअप्यसानात्स्वयंप्रवृत्तेवक्तव्यांतदनवधारणेत्तिदंपदमपरोक्षपदार्थाचित्तस्थार्थेपरंयोग्यतादिमत्तांतत्तसमभिव्याहृतत्वादित्यनेनसङ्केतभासेनन्यसाधारणंरूपेणेश्वरतात्पर्यमेवनिश्चीयतेइतिफलानुरोधेनैवकल्प्यते। अन्यत्रापिप्रकरणादिनापदार्थस्वरूपेतात्पर्यावधारणेपिपरस्परंसंसर्गतात्पर्यंसमभिव्याहारेणावनिश्चीयतेइत्याशयःपदार्थधर्मेमाकांक्षाहानतावदितिमूलंसंसर्गव्यक्तिविशेषयोरविनाभावेदुर्ग्रहइतिपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नयोरेवसंबंधव्युत्पत्तस्तत्रहनीलमितिवाक्यधर्ममाहनापीतिउत्पन्नपुनरुत्पादस्थलेनकारणंतराभावइत्यतःपूरयतिप्रवृत्तेतीत्यालोकःशब्दधर्ममाहअन्यसाच्येतिमूलंस्थिरूपापस्थितेरपिनिरासानुकूल्यंचमित्यतआहाघटइतिमूलंननुपदवत्तात्पदविशेषनिष्ठेवोपस्थितिस्तत्रानुकूलमित्यनुषंगेनाहात्रयाणामितिमूलंअभिधानापर्यवसानमभिनिताच्यबोधस्वरूपायोग्यसाधारणमितियस्येत्यादिनातार्थंनञस्तात्पर्यमाहानापीतिसौनीतिसौनिप्रतिसंहितपदान्यपिवदाद्विरुक्तेवान्यथासत्वापत्तावसानापत्तेःतथापित्तदास्वाभावादेवाननुभावकत्वंनत्वपदांतरव्यतिरेकादित्याशयःसमभिव्याहृतपदस्येत्यमाहतेनेतिपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तंचघटःकर्मत्वमित्याद्ययोग्यतारणायेतिस्फुटं। विशेषांशस्येत्यमाहानापीतिसाहियावदित्यनुवादमात्रेदार्ढ्यादिरूपयोग्यतायाअप्रतीतत्वात्। अप्रवृत्तेश्चरूपेपयोग्यतात्ववच्छेदकरूपेवच्छेदकेसंहितःयदरूपेतिरूपावतापियोग्यतेवशेषणांतरविशेषितेयमायातेत्यत्रास्वरसबीजंकथ्यतिदितिअत्रकारणतायाअपिकारणताश्रयेणानवस्थात्माश्रयव्यधासिद्धयेऽपरितोषबीजमितिनञ्रूतरूपस्यकारणत्वेपियोग्यतात्वेनाकारणत्वादितिध्येयं। अन्यद्व्याख्यानेनयोग्यतायेदृशास्याद्व्यस्वरसबीजं। कथिंचनबीजांतरमाहानैतस्यास्तात्पर्यमात्रहेतुर्विशेषेयंशब्दवच्छब्दानेनसर्वत्रद्वितीयानुत्पत्तेःघटःकर्मत्वमित्यादेरपिनञुमेणानुत्पन्नवक्तापत्तेश्चापुनरनुसंधानेनूपस्थितेतरस्याजनिताचयबोधत्वान्नाव्याप्तिःयेनपदेनसहैवस्याचयानुभावकत्वमितिविवक्षायामपिप्रथमदोषानिवृत्तेः। एवंसहकारिसमवधानेपिघटःकर्मत्वमित्यादेःशिलाकलशवत्स्वरूपायोग्यचादेवनानुभावकत्वमित्यत्रापिध्येयं। नचपदपदार्थोपस्थित्यभावान्नद्वितीयाच्चयबोधः। प्रथमाच्चयबोधस्यैवद्वितीयबोधेप

MEMORIAL

दस्यानव्यापारत्वात्तत्रस्मृतिहेतुस्यात्किंचिच्चरत्वादतएवांतरवाक्यार्थबोधेनमहावाक्यार्थबोधेसमूलंवनस्मृत्यन्य
थासिद्धिरितिस्वरूपसत्यथाकांक्षाहेतुरत्तएवनतात्पर्यगोसातत्रभ्रमस्यतेनतदभावादनुभवानापत्तेः।किंचुतात्पर्यधीः।
थगेवहेतुः।एवंसतितस्यैवहेतुत्वेयदिमानाभावस्तदास्तत्रविरहाधीनघटाजनकत्वज्ञानवदितिनाएकाक्यबोधेसत्यपिवा
धेसत्यपिबोधद्वयतात्पर्यभ्रमेणद्वितीयानुभवानायैतेः।स्वरूपसदाकांक्षाविरहात्।यैनचतात्पर्यज्ञानविहहंसहसतत्वप्र
तियोगिविशेषणतात्पर्यधीविशेषसामग्रीवाज्ञानकारणत्वापेक्षयाऽभावहयप्रवेशेनगौरवात्।अन्येत्वेतेनवाक्यविलोपापत्तेः
स्वरूपसदाकांक्षाविरहात्।नचतात्पर्यज्ञानविरहस्यहेतुत्वंप्रतियोगिविशेषणंतात्पर्यधीविशेषसामग्रीवाज्ञानकारणत्वापेक्ष
याऽभावहयप्रवेशेनगौरवात्।अन्येत्वेतेनवाक्यविलोपापत्तेः।स्वरूपसदाकांक्षाहेतुरस्यापिसत्तेश्चेति।अन्येति।ननुपदांतर
व्यतिरेकप्रयुक्तंयदितज्ज्ञान्यत्वंतदाशेषसाधारण्येनप्रागभावसंग्रहेपिअत्यंताभावासंग्रहोदोषः।यदितुतद्व्याप
त्वंतदाऽयोग्यसाधारण्यंअथतद्व्याप्यत्वंतदासंभवःपदांतरसमवधानेयोग्यताज्ञानादिनाऽबोधकत्वादितिचेन्न
नापदांतरव्यतिरेकस्यसमवधानकालीनाबोधकत्वस्यातद्व्याप्यत्वेनतस्यैवान्वयविवक्षितत्वात्।यंसस्तुनतद्व्याप्यस्वरूपसामग्री

कालेपिसत्त्वादितितद्वहिर्भावःयद्वापदांतरविरहावच्छिन्नकार्यप्रागभावव्यापतावधर्मावच्छन्नसमर्थः।अयोग्येघटत्वादौऽथसांतत्व
टपदत्वमेवान्वयविशेषबोधाभावव्यापतावच्छेदकंपदांतरव्यतिरेकस्यस्वार्थज्ञानवत्कारणंतरविरहएतत्प्रागभावच्छेद
कोननुपदांतरविरहइतिवाच्यंतथावच्छेदेनव्याप्यत्वेपिदोषाभावात्।नचैवंसहकारिविरहप्रयुक्तत्वमेवलक्षणंस्वस्यांकिंपद
स्वरूपसहकारिविशेषांतर्भावेनेतिचेन्न।सत्यांपरस्मिंदंडादनेनसाकांक्षंनानेनेतिविभागार्थंपदस्वरूपविशेषांतर्भावइत्यावृत्त्या
मः।सर्वत्रेति।यद्यपिनेयंस्वरूपयोग्यतेत्युक्तंतथाप्यवच्छेदकभागस्याधिकस्यप्रवेशोपीयंस्वरूपयोग्यतामध्येप्रविशतेव
तिभावः।चैत्रपुत्रइत्यादौपुत्रादिपदस्याकांक्षाघटकसमभिव्याहारूपतात्पर्यस्यसंबंधिनाशकत्वेत्रादिपदेनरागेव
यंहातत्तेनसममुच्छिन्नाकांक्षत्वमित्याहासंसंबंधिकेतिसंसंबंधिकेपुत्रादिपदेपदांतरंचैत्रादिपदंनहन्त्व
येतिव्यापारीभूतानुभवस्यनाशादितिभावः।पुनःपदार्थोपस्थितौयेष्टापत्तिरेवान्यमुपगमवादेनोक्तावस्तुगतिमाहावस्तु
तस्तुतिरनुभयरूपनविनाश्यानुभवाभावस्तुतिविशेषणांशेएवंप्रतीकारेपिअन्वयानुपपत्तिविशेष्यांशेवधंतत्परित्यागः।
नत्वपदांतरव्यतिरेकप्रयुक्तानुभवाभावस्यैवाकांक्षयाद्विधाभावप्रवेशापत्तिवाच्यंतथासतिभ्रुङ्कारणतारूपा

त्वेनजनितान्वयबोधरूपान्नयुक्तपदस्यपदांतरविरहावच्छिन्नेसाद्यर्थबोधात्तात्पर्यस्यायोग्यतातस्यनुभवाभावइतिद्विधा
भावप्रवेशइतिनव्याःमैवंअजनितान्वयबोधत्वंहिअन्वयबोधाव्यवहितपूर्वसत्वंसाभावरूपंनिष्ठायांध्वंसार्थत्वान्नाध्वं
साभावोन्वयप्रागभावात्यंताभावावेवनध्वंसःनहिघटेनष्टेप्यजनितघटोदंडेव्यवधिपतइत्यन्वयाभःसमभिव्याहृतेतियद्य
पिसमभिव्याहृतेयत्पुनरपदंतेनविनाप्यन्वयानुभवजननात्रकथंतत्पदेनाभिमततिर्बाहःतथापिस्वार्थान्वयानुभावकत्वा
भावेइत्यत्रापिसमभिव्याहृतपदार्थप्रतियोगिकान्वयोविवक्षितइतिभावःनचैवमप्युभयसभिव्याहारोव्यक्तिरेकेणयदन्वयानुभावकत्वाभाव
इत्यनेनान्वयविशेषानुभवयोग्यत्वेतुद्वेपिजनितानुभवारणायाजनितान्वयविशेषानुभवत्वंवाच्यमितिव्यास्यादिवदन्वयस्वे
देनाकांक्षाभेदएवइत्येतावदूरमवश्यंवाच्यं॥अन्यथानीलंघटमानयेत्यादौनीलादिपदेकांक्षानापन्नेपुरितिपुरुषान्वयबोधो
पिपुंस्त्वान्वयबोधेतत्राकांक्षाविकलेवैकल्यमेवंपुंस्त्वेनपदेनाप्याकांक्षास्यादित्याशंक्यतेतत्रेदमुच्यतेसमभिव्याहृतपदेनेतिनानु
पपत्तिरतोनद्वितीयस्यसमभिव्याहृतपदापेक्षेतिध्येयंतत्पदार्थान्वयबोधयोग्यत्वेजनितंतदन्वयबोधत्वेनयत्तितत्पदसमभिव्या ४०

हृतत्वंतदन्वयविशेषेत्यत्रदाकांक्षमितिपर्यवसानात्रहिपुंस्त्वपदेनान्वयानुभवसत्वेतदभावभ्रमःसंभवतिकिंचसम
भिव्याहृतेपुरुषपदेस्पष्टव्याहारभ्रमोबाधस्तन्नाहतात्पर्यभ्रमेतिरूपेतिअभावप्रवेशाविशेषेपिसंसर्गाप्रवेशेन
निश्चयत्वस्यागुरुत्वादित्यर्थःपर्यवसितंहीतिअन्वयानुभवसत्वेतदभावस्यानासंभवेनकार्यानुत्पादेनपतत्प्रतिबंधप्रत
वत्वंपर्यवस्यतिननुपदभावस्यपदभावत्वेनहेतुत्वमित्येवरूपमित्यर्थःनहिप्रतिबंधकाभावस्येतिःयद्यपिपदांतरवि
रहःप्रयुक्तान्वयविशेषएवंशेषविशेष्यंनतुविशेष्योजनितानुभवत्वंतथापिमानाभावान्नानुभवप्रतिबंधकत्वंघवेनानुमितित्वस्यै
वसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्संसर्गाभावहेतुत्वेथान्वयव्यतिरेकाभ्यामभावविशेषत्वेनैवमहापटध्वंसस्यरंचुपटंप्रति
रूपहेतुत्वंस्यादित्याशयेनशंकतेनन्वयदीतिइदमपीतिःआकांक्षाज्ञानस्यहेतुत्वमपीत्यर्थःअन्वयतात्पर्यरूपतावन्ना
न्यथासिद्धिरितिव्युत्पादयतितत्रेतिउक्तरूपमनुवदन्नेवानन्यथासिद्धिमथाहनहीतिएवमात्मिकायाएवमात्मकस्यसम
भिव्याहारघटितायाःयत्पदोपस्थितेरितिःयस्यपदस्योपस्थितेरित्यर्थःउपस्थितिपरामर्षेणयदीयेतिव्यर्थंस्यात्तायाहशेनि
प्रतियोगिविशेषविशिष्टसंसर्गानादान्यादिरूपेत्यर्थःतात्पर्यविषयेतितात्पर्यविषतावच्छेदकद्वित्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थःएवमाकांक्षाप्रयुक्तधर्मस्ये

अर्थेतदवच्छेदकत्वेनतद्व्यवहारःगोर्नित्यइत्यत्रोपदार्थैकदेशेनैराकांक्ष्यंघटःकर्मत्वमितिवदयोग्यत्वान्नलक्षणायास्वतंत्रोपस्थितेनुन
वतियोग्यतयासाकांक्षत्वेवाइदंतुचिंत्यं पुरोडाशप्रयोजनवत्वेनोपस्थितेवाऽर्थेनोपवापाकांक्षाकर्मत्वंवावैकल्पिकोदितादिकालत्रीह्यादे
वइव्यान्वयेनापराकांक्षायोग्यत्वादजनिततद्व्ययबोधत्वाद्यत्तात्पर्यसेत्वाद्यनवक्लृप्तार्थत्वादिप्रयोजनत्वादिसंसर्गेवय
स्त्रिराकांक्षतारूपवानूरसवानितिवत्प्रतियोगिलेदात्किंचपुरोडाशस्यप्रयोजनत्वेनान्वयेविनोपवापस्यतथान्वयःकिंतुकार्य
त्वेनैवेति कथमेवंनवतुवैकरूपेणान्वयेपिप्रमेयरसवानितिवदवांतरपुरोडाशत्वादिप्रकारवर्जेदाक्षाअतएवजिज्ञासा
रूपाकांक्षानास्तिसिद्धेरुक्तविरहादित्यपित्याऽप्यविशेषस्यासिद्धत्वाद्रूपादिवदेवेतिनत्वेवंद्विविधंतात्पर्यमेवसामग्य
स्तकिंपदांतरविरहेत्यादिनेत्याशंक्यतेनन्विति विशेषणमित्यमाह घटइति विशेष्यमित्यमाहाजनितेति अत्रशंकतेपदशेषा
तर्भावेनावश्यकार्थतात्पर्यंस्नानस्येवहेतुत्वेनान्यथोपपत्तेःकिंसमभिव्याहारस्नानेनानयतद्भिन्नेवैवाक्षान्नंभेण
कदाचित्तोन्वयबोधापत्तेःननुतद्विशेषणमनुपादेयमेवासिद्धिमात्रविरहरूपपक्षतावद्व्यानुभवमात्रविरहस्यैवाकांक्षा
त्वात्अन्यथापक्षतालक्षणेपिसहकारिविरहप्रयुक्तांतर्भावापत्तेःनचघटःकर्मतेत्यादावाकांक्षासत्वेप्रयोग्यतेवनस्यात्तस्यात्तो

स्याएवपदेयोग्यतावच्छेदकत्वादितिवाच्यंतथासत्याकांक्षाविरहेणतस्यायोग्यमयोग्यत्वाच्चाकांक्षाविरहइत्यन्योन्याश्र
यापत्तेःसहकारिणेनवच्छेदकत्वाच्चावस्तुस्तत्तदाकांक्षातत्तद्बोधयोग्यतावच्छेदिकावाव्याप्येदाकांक्षायाघटःकर्मतेत्यादा
वपिसत्वात्तथात्वानुगमाविशेषात्तत्तत्पदत्वमेवतथास्तुसावेयंस्वरूपसत्येवहेतुरितिकश्चित्तन्नास्वरूपसद्धेतुत्वेमानाभा
वात्लाघवेनाऽनुमितित्वस्यैवसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वान्नानुपरोक्षत्वस्यायोग्यतादिसमूहालंबनस्थलेद्वितीयबोधोत्त
त्तौक्षत्वस्यानावात्तृतीयादिबोधस्ययोग्यतादिज्ञानविनाशेनैवाप्रसक्तेःनहियोग्यतादिज्ञानस्याप्यनुभवोव्यापारःपंचनदि
त्वेवेत्यादिलक्षणाभावेनाव्यापारकारणत्वात्तत्तस्माद्वाक्यार्थतात्पर्यज्ञानेनैवोपपत्तेर्नपदेसमभिव्याहारज्ञानंपृथक्कारणमि
ति अत्रब्रूमः घटमानयघटंपश्येत्यत्रानयनयपदेद्वितीयघटपदस्यवस्तुतात्पर्यार्थःतत्वार्थपरत्वेपिनतेनसमभाकांक्षतिपदैक
वाक्यतानिष्प्रायधीरपिपृथक्कारणंएवंघटःकर्मत्वमित्यादेरयोग्यतासिद्धयेपदांतरविरहेत्याद्यव्यावश्यकंआकांक्षैवहिनाघ
द्यवायोग्यतावच्छेदिकाननुभवरूपत्वंतत्तत्पदस्यव्यक्तार्थत्वेनैतावच्छेदकत्वस्यनागोरवात्नचद्वितीयांतपदत्वादितदर्थःघटानय
मित्यादिसमासवाक्यसंग्रहात्किंचैवंद्वितीयांतपदादेर्लक्षणिकत्वेनुभवानास्तिःपदद्वयस्यप्रत्येकधर्मावच्छेदेनहेतुत्वात्

तथा वानायत्या च यप्रतियोग्युपस्थापकपदद्वयसाधारणेनतच्चयसाकांक्षपदत्वेनैवकारणतानन्याऽन्योन्याश्रयः। फलमाह
वेनाग्यतानिश्चयेनतद्व्याहृत्राकांक्षारूपावच्छेदकनिर्वचनात्शिलाव्याहृतबीजत्ववत्तत्रचाकांक्षायोग्यतास्सैनेतिनतदवच्छेदिका
रिविरहगर्भयोग्यतायांपदविरहगर्भाकांक्षायाअवच्छेदकत्वात्तत्रवैवंसतिःपुरुषइत्यादावाकांक्षाभ्रमेनाच्चयबोधेनस्यात्।
अयोग्यत्वादितिवाच्यंतात्पर्यांशविनिर्मुक्तस्यपदांतरविरहेस्यादेरवच्छेदकत्वात्पदांतरविरहेत्यादेःज्ञानस्याहेतुत्वेप्याकांक्षा
व्यवहारोनतेनविनेतितरूपान्नमितिनव्याःएवंहितीयबोधाभावस्याप्यानुभविकत्वादजनिताच्चयबोधत्वमप्यवश्यंवाच्यंस
मभिव्याहारसंदेहइवेदमनेनविनानुभावकेनवेतिसंदेहेप्यननुवान्नन्निश्चयस्याप्यपेक्षणीयत्वात्तानन्वेवमभ्यघटादि प
दस्यानतिनाच्चयबोधंप्रतिनसाकांक्षत्वाच्छब्दंपोनरुक्तंपदोषइतिचेत्तानातत्रपदस्याहृष्टत्वेपिवक्तुरवहेतुद्वययोगइवाधिक्येप
नानवधेयवचनत्वेनदृष्टत्वात्।।नूपनेदंविनासामानाधिकरण्यबोधेऽसामर्थ्याद्वायदाहुःसामानाधिकरण्यहीत्यादिनैव
मभिव्याहारादिस्थानेप्रत्येकमेवहेतुरस्तुविविक्षितोपाधिरूपाकांक्षाज्ञानेनेतिचेत्तानव्याप्तिज्ञानादिवेत्यत्वाच्चलाघवाद्विशि
ष्टविषयकत्वमेववच्छेदकमितिप्रकृतेपितुल्यंअथैवंयोग्यतासत्त्यादिरूपसधर्मेत्वावाधितत्वादिरूपंतर्भाव्यसकलविशे

षत्वमेकमेवावच्छेदकंराद्धानुमित्यादौविनेष्वतइतिचेत्नाविशेषणविशेष्यभावेविनिगमकाभावात्।स्वनिरूपितावहिष्य
त्वविशिष्टापत्तिर्यदिनप्रत्यक्षज्ञानतत्कार्योदयःयोग्यताऽबाधितत्वादिज्ञानस्यचसंदेहरूपस्यपरोक्षपरामर्शादिस्थलेऽपि
त्रस्यापिजनकत्वात्नतथेतिचेत्सुस्थं।उपाध्यायास्तुयेनविनेत्यस्यविधिमुखतयायोग्यंसहैवपस्याच्चयबोधकत्वमित्यर्थः।तथाच
नेनपदेनेदंपदमनुभवेज्जननार्हमित्याकांक्षाज्ञानमतोनाभावचरणानाप्रसंगोनवास्वरूपयोग्यतारूपतापक्षेतुपहितार्हतया
वाविवक्षितत्वात्।पक्षेतुपधानोक्तिस्तातएवतेत्रेअर्हतायत्किंतत्पदादिसमभिव्याहारएवव्याकरणशास्त्रानुरोधाधन्यःघटः
कर्मत्वमित्यादौकस्यचिच्चादृशव्युत्पत्त्याऽन्वयानुभवेपिनाकांक्षार्हतात्रमानावेयाकरणस्यतुविशेषदर्शनान्नातथाभ्रमस
त्याहुःअन्येतुयद्धर्मवच्छेनसातंपदंपदत्वंपबोधप्रयोजकंतदवच्चयबोधेतद्धर्मवत्यतत्पदस्याकांक्षाःसच्चधर्मेनानाच्या
नेनैवरूपेणानुगमनीयः।तत्रविनाच्चर्थाथ्येनाप्रयुक्तपदत्वंसधर्मकक्रियात्वंपेक्षितायोग्यतापदत्वादिपरस्यराच्चयाप्रसिद्धपद
त्वंचसर्वत्रएवंचतात्पर्यज्ञानमाकांक्षाज्ञानप्रयोजकेननुपृथक्कारणंतिनवेदेशुकादिवाक्येचतात्पर्यव्यतिरेकाचधारणेपिनानु
पपत्तिः।नहितात्पर्यंचेन्नितःनहितात्पर्यंचेन्नतस्यानंप्रयोजकेविंत्वबोधप्रयोजकतावच्छेदकचेनेतितादृशस्यचनिरंतरो

MEMORIAL

द्वारणादेस्तत्राविसंभवात्तेन चसमिता-द्वयबोधसाधारण्यंयथाश्रुतेपितथात्वात्तेनहितद्यन्नेरेवतद्व्यक्तिविरहप्रयुक्तसमनु
भावकत्वंलक्षणा।परस्परसमभिव्याहृतयोःपरव्यतिरेकाभावात्।विंशुद्धज्ञातीयकस्यविसंभवात्तेनद्वितीयाद्यनुभवाभा
वश्यपदसमानाधभावादित्याहुःतन्नायोग्यतादीनामप्यनूद्यबोधद्वयोत्पत्तेनात्रेवांतर्भावापत्तेःप्रत्युतविरोधीति।अस्माभि
स्तत्समानमुक्तमित्यादिवदनायत्याप्रतिबंधकेकल्प्यते।साधुत्वसमानशून्यपामरादीनामपत्वबोधदर्शनादित्याशयः।वस्तुतःद्वितीय
पदसमानदौकारणेऽप्याकांक्षाविषयकत्वावच्छेदककल्पनायोक्तापत्तेः।अनाकांक्षासमानाभावरूपहेत्वंतरकल्पनेतुगौरवात्।एतेन
भावश्यंनियतपूर्ववर्त्तित्वादन्यथासिद्धिमात्रस्यकल्प्यत्वेनलाघवमप्यपास्तंप्रकृतौविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदमात्रक
ल्पनात्।विधानाकांक्षासमानप्रामाण्यनिश्चयशून्यंवाक्यंतथात्वाप्रामाण्यशंकाशून्याकांक्षासमानत्वमेवतत्पुनिश्चयस्य
प्रवेशात्।एतन्मूलैवबयत्संशयेत्यादिव्याख्यिरपत्रमानमितिदिक्।।आकांक्षाभावाविषयकाकांक्षासमानेत्याकांक्षाभाव
ज्ञानभावश्चद्वयमपिहेत्वंतरत्वशरीरत्वेनविनिगमाकाभावादित्येके।अन्योन्यमिति।तथावनतत्रसमभिव्याहारइतिभावः
तथात्वनापदमिति।तथात्वपदधर्माश्रयस्यपदधर्मीवक्तिंत्वेविनानुभावकत्वाभावस्तदाश्रयस्यसमभिव्याहृतनदाश्रयव्यक्त्याकां

क्षेत्यर्थः।नत्वेवंनीलंघटंशुक्लंपटंवानीयकृत्तत्कृत्यःस्यादित्यत्रआहुकिंकार्यइतिमूलंअयमभिसंधिः।अनुगयेकहायन्याधि
गाक्ष्यासोमक्रीणातीतिज्योतिष्टोमेश्रुयतेतत्रानुगशब्दाक्रत्वधिकरणन्यायेनगुणवचनःस्वकिंतुतीयार्थकरणेन्वीयते।
वैकहायनीयदवाक्येद्वेअनुतत्रयगएवंनाद्यःकरणतादिविभक्त्यर्थेननुकरणेनद्वितीयःद्रव्यस्यक्रयोद्देशेनविधेयतया
रूपायविधिंप्रत्युद्देश्यत्वासंभवात्।अन्यथाविधेयानुवाद्यत्वगुणप्रधानत्वपरार्थत्वरूपविरुद्धत्रिकद्वयापत्तेः।नचैकापत्तिः।एक
स्मिन्नुच्चारणेतद्वयासंभवेनाद्यत्रिलक्षणावाक्यभेदापत्तेः।नतृतीयःगुणस्यामूर्त्तत्वेनक्रयकरणत्वासंभवात्।नचलक्षणया
गुणेविधानात्।श्रौतैकहायनीरूपद्रव्यावरोधेनक्रयणद्रव्यांतरविधानासंभवात्।।तस्माद्धेलक्षणयाविधंतरप्राप्तस्त
स्यकरणीयावघुणिनोरूपवाक्यभेदेनतत्रगुणोविधीयतेइतिनक्रयमात्रेतद्व्ययइतिप्राप्तपशुसिद्धोतिस्यात्।तृतीयया
गुणस्यैवकरणत्वंक्रयेप्रतिविशेष्यगम्यतेतच्चद्रव्यहारेणयुज्यतेइतिनहिश्रौतपरतोसंभवेलक्षणायुज्यतेनचै
वंवाक्यत्वसंभवेतद्भेदःनचगुणस्यकरणत्वासंभवोगुणंहिसाधनत्वेनविदधतोयथानेनशक्यतेकर्तुंतथाकुर्यादित्या
हुःसचायोग्यपरिच्छेदमुखेनशक्तिसाधयितुंनान्यथा।तथाचक्रयोद्देशेनविहितोगुणस्तदीयद्रव्येनिविशतइत्येकहाय

न्ये वारुणार्थाद्भेदाभ्यन्तरइतितद्दर्शयति त्यर्थः संसर्गमर्यादयेतिस्वमानविषयत्वेहिनियमोऽभेदज्ञानेप्यस्तिनुसमान
विशेषप्रकारकत्वेपिवबुद्धीहोस्वामिनोविशेष्यत्वेपितद्भेदेविशेषणत्वादित्याशयः वस्तुतोवियद्द्वितीयाविभक्तिप्रवे
शेपिनिषादस्थपत्यादौनदोषःसमासानंतरमेवद्वितीययोपपत्तेरितिध्येयाऽभेदार्थत्वेऽभेदप्रयोजनकत्वेसमानवि
भक्तिकयोरेवाभेदावगमान्नत्वभेदवाचकत्वेमत्वर्थइतिरत्नव्याः। तत्र विभक्तिनैरर्थक्यापरिहारेणपूर्ववत्यावि
शेषात्न्यक्षिंचित्त्वयोजनस्यपूर्ववत्येपिस्वीकारात्ननुशब्दाध्याहारेपदेपदांतरतोत्यान्तरथमुपपादनर्थकं किंचाध्या
हारंविनाप्रतियोग्यत्वाभादित्युक्ताऽध्याहृतस्यपदार्थस्मृतियोग्यत्वेलभ्यते तद्भानुभावकतापक्षेनयुक्तमित्यतो
व्याचष्टेदमापीहिःपरमतव्यावर्तकोरोक्तापेक्षयापिः ननुपरमतेपदमध्याहारार्थेनपदेत्येवंरूपाकांक्षावशंस्यादित्यत
आहपदपदस्येति यद्यतत्रद्वितीयपदाभावादाकांक्षाविरहेपिनक्षतिःपदयोरेवतदभ्युपगमादितित्याने तत्राऽऽ
कांक्षायाःसामान्यहेतुत्वात् अन्यथाध्याहारस्थलेऽनाकांक्षितस्यापिअन्वयापत्तेःनचेतावताधिकार्थान्वयेन
योनशब्दइतितवाभिमतेःतथास्तिवर्थंप्रवर्त्तकत्वानमतआहःप्रवर्त्तनानस्येति यद्वाधिकारिणःशास्त्रेप्रवर्त्तक

ज्ञानस्यानुमानिकत्वसिद्धांतमेगइतिदोषांतरमेवदंडेनतन्मतेवर्त्तीव्याख्यातवाक्यएवेत्यतआस्मन्मतइति नचस्मन्म
तेवर्त्तीप्रथमांतपदार्थएवेत्यतआहसोपीति तथाचप्रथमपक्षएवसाधुरित्याशयः नानुभावकत्वमितिलेनानुलक्षणमि
त्यर्थःएवंस्यतिपर्यवसितार्थमाहतेनेति अध्याहृतस्यवेत्यनेनगौर्णादिवदध्याहृतस्याप्यननुभावकत्वंलभ्यतेइ
त्यतआहपरमतइतिस्वमतेपिदृष्टांततामुपपादयतिइदंचिंतिं ननुयत्रशब्दमेवपदंवक्ष्यिप्रायस्तत्रमध्याहृतेतत्र
त्रकथंनानुभावकत्वमतआहविशेषतइतिशब्दश्चेत्यर्थः। तथाचनवस्तुगत्याशब्दंपदमनुभावकंकिंपश्चैरप्यस्याप्य
नुभावकत्वाच्चर्किंचनुभवजन्यताविच्छेदकधर्मवत्वस्यपशब्दत्वेनतदवच्छेदकानुपूर्व्यादिमत्त्वेनवाऽस्तीतनयात्रतथात्वं
संभवतिनियमकाभावादितिभावःतथाचशब्दविदनुभावकत्वेध्याहृतस्यनियमाभावइतिभावःननुपरस्यराकांक्षाऽ
धनियामिकाराजपुत्रादौदृष्टेतिवक्ष्यमाणलक्षणादीनामनाकांक्षत्वेऽनुभवस्यादित्यतस्तेषामथाकांक्षामाहावश्यंतइति
यस्यपदस्यवेनपदेनविनेत्येवपदमध्येदोलभ्यतेतत्रदोषमाहवक्ष्यमाणेति इदमुपलक्षणंतेनार्थश्रुतिवचीमान
त्वयोरप्यश्चवक्ष्यस्यादित्यपिध्येयंस्याकांक्षत्वादित्यनंतरंनदोषइतिशेषःवक्ष्यिदित्यस्वरसेततृतीयेऽवांत

रक्रियाकर्मभावावश्यकत्वमितिनसर्वत्रवातरवाक्यार्थबोधोस्तीत्यतआह।ओमकादाविति।पदविशेषाणामिति।नचारव्यातातक्रियापदस्यद्वितीयातकर्मपदस्यादिवूवानुगतमस्तीतिवाच्यंसमासवाक्येव्यभिचारादित्याशयः।तादृक्षेतिकारणतावच्छेदकमलाघवाकारणंतूद्देश्यतावच्छेदकारणंस्याद्दृश्यानिश्चयेनाकारणजन्यत्वस्यदुर्वहत्वादितिभावः।नचानाकांक्षपदान्यत्वमर्थः।आकांक्षाश्रमेणानुभवानापत्तेः।कथंचिद्बुद्ध्येवाऽनिष्टमाहुरेवमितिं।अरिपादार्थस्त्वेवमास्यत्रपदनिष्ठाकांक्षाहेतुत्वेआस्यन्निरेवावच्छेदिकास्तुविनिगमकाभावात्नचपदार्थस्मृतेःस्मरणत्वेनतथात्वम्।त्रिव्याहारविषयचेनाकांक्षाज्ञानस्यापितथात्वात्।किंचअनितानुभवेपीतरान्वितस्वार्थपरत्वरूपतात्पर्यग्रहेतेनानुभवःद्वित्वादिप्रकारकारवच्छेदेनतात्पर्यज्ञानेनुनहेनुर्व्यभिचारात्।किंतुविशिष्टाभावनिष्ठाद्दृतयाकांक्षाघटकर्मत्वेत्यादिअत्रचिन्तितिऽन्यथाछिद्रेणघटेनजलमाहरेदित्यादावतिव्याप्तेरत्रयितावच्छेदकंतुछिद्रघटत्वमेवेतिभावः।वस्तुस्तरतिं।यद्यपिकर्तृकर्मणोक्रियायांएवान्वयेननुपरस्परंगुणानामितिन्यायात्तथाप्यनातपदेनाद्यजातकर्तृत्वमानक्रियेव्यन्तेएवमपिवस्तोज्ञानेऽपपदार्थान्वयादर्शनेतात्पर्यग्रहतिनाम्नपदादिप्रायोयंग्रंथस्त्वयाऽनुनवाक्यार्थेव्यक्तिविशेषद्वयसंसर्गचरमशा

र्गात्मकयोग्यतात्मनस्यगुणतांकांक्षानिवर्त्यत्वादिविशेषणावद्विशेष्यस्मानापेक्षयानविनिगमकमितिविशिष्टविषयकमेकमेवावच्छेदमितिवाच्यं।तथाभेदेकविषयत्वस्यावच्छेदकत्वेनाधकाभावेनविशिष्टविषयकएवगोरवेणतत्त्वाकल्पनात्।एतेनशाब्दभ्रमेयोग्यताभ्रमवदोषइतियद्विशेषयोरितिन्यायेनयोग्यतास्मानंसामान्यकंवाभ्रमस्यशुक्तादिवाव्यभिचारान्नाकिंचप्रमाऽप्रमात्वावच्छेदकंनवयंपरोक्षनरूपनयावच्छेदनापिगुणदोषावश्यकत्वेत्वयासंसर्गप्रमाऽप्रमेएतेयेतिग्यताहेतुत्वेमानमपास्तंवस्तुतोवाक्यार्थस्मानापेक्षयायोग्यतास्मानस्यस्मारमानाधिकरण्येनविनिगमकसंशयंविनापिशाब्दबोधस्याऽनुभवविरुद्धेनत्रापीश्वरीययोग्यतास्मानस्यानुसरणीयत्वादितिवाच्यमेतन्नाऽभेदेचचयप्रयोजकरूपवत्त्वमेवयोग्यतात्मस्मानेवविशेषणतावच्छेदकप्रकारकस्मानत्वेनशाब्दबोधत्वावच्छेदेनयत्स्यामान्ययोरितिन्यायेनासाधारण्यादिप्यादुःविशेषयोग्यतेतिव्यक्तीनांयोग्यतेत्यर्थः।आकांक्षाःशब्दाश्रयइत्यादौसंभवत्येवेत्येतदुक्तासमानाधिकरण्यव्यक्तीरवेव्याप्तिवस्संसर्गद्वयान्वयेरवयोगतेत्यालक्षचतेतत्यदादार्थेतिनन्वेववाक्यार्थीभूतयो

न्नोः प्रागस्तीनात्वर्थं योग्यताधीरित्यनेयहणप्रकारमाह। यत्रेत्यादि। चन्द्रिचावच्छिन्नेयत्रेत्यादि। मूलमानाभि
करणमेवप्रतियोगित्वाभावग्रहवदित्यभावः। यद्यपेवंप्रमेयोघटइत्यादौनत्वयहानुपपत्तिः। घटादिनिष्ठाभावप्रति
योगित्वात्घटसंसर्गस्यतथापिपदार्थतावच्छेदकव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यभावोऽर्थः। पदार्थत्वेनेति।
पदार्थतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। प्रतीत्यसंभवइति। यद्यपिपूर्वंसंबन्धः संभवत्येवतथापिसान्यव्याप्तिवत्सामान्यरू
ग्यताऽभिप्रायेणावच्छेदकपर्यंतानुसरणमित्याहुः। नन्वेवंसर्ववाक्यस्मृतीनांसर्वपदोपस्थित्यापत्तिः। योग्यताधीर्जन
कत्वेपसंसर्गग्रहप्रतिबंधकत्वकल्पनात्। वस्तुतोविशिष्टाभावव्यासज्यवृत्त्यभावादिप्रतियोगित्वेनासंभवनिरासाय
संसर्गत्वेऽवच्छेदकत्वाभावपर्यंतधावनमित्यन्ये। वयंतुप्रागुक्तेनयत्रैकपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमे
वास्यतेनचवच्छेदकधर्मस्यान्योन्याभावादेरप्रयोग्यतात्। नामाभावादेरप्रयबोधापत्तिरितिनेतन्त्यागेहेतुः। किंतुयाकाचिद्योग्यतास्वरूपसत्येवशा
ब्दप्रयोगुणत्वेनहेतुरित्यपाध्यायमतमास्तांसंसर्गत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तेनार्थाधीत्वेऽप्यत्यन्ताभावा
नादेरेवास्तां। अन्वयाबोधइतिमूलेअन्वयाबोधप्रसंगइत्यर्थः। दायाभावस्येतितथात्वसान्यसामग्रीयंनतुशाब्दसामग्रीत्यर्थः।

४६

बाधेहीति। तथाबाकांक्षासन्निमत्ययोग्यतैचदोषइतियोग्यताशब्दोगमित्यर्थः। यद्यपिगंधप्रागभावावच्छिन्नपृथ्वीगंधानु
मापकपृथिवीत्वेनकोपिप्रमाणदोषः तथापिपूर्वंगुक्तावेवतात्पर्यं। आसत्तिश्चेति। अत्रवाक्ययोरेकवाक्यतास्थ
लेपदार्थेपस्थित्यवधानेथासत्तिज्ञाभार्थमत्वयप्रतियोगीत्युक्तं। तत्रवाक्यार्थस्यैवान्वयप्रयोगित्वादितिध्येयं। न
नुभ्रमस्यासत्तिज्ञेपितद्विषयीभूतप्रत्येकपदजन्योपस्थितिष्वव्यवहितास्वव्यवधानभ्रमोनिराबाधएवनहिभ्रमे
णस्वान्मैवावगाद्यतेकिंचपदजन्योपस्थितिरेवासत्तिरितिनभ्रमस्तथापदजन्यत्वात्। अतएवासत्तिर्नशब्दजन्मेत्यत्व
क्तिमाक्षेपोपिसंगच्छतेऽन्यथाऽप्रसक्तप्रतिषेधापत्तिरित्यरुचेराह। अव्यवहितेतिशेषएज्ञानस्यनिर्व्यापारत्वादितिभा
वः। अद्यपिप्रथमोपस्थितिगोचरोभ्रमःसंभवत्येवेत्तिस्वरूपसंदस्मिन्नित्यत्वेपिभ्रमस्यप्रयोजनत्वेनहीयतत्तेथाचनस्मृत्ये
ऽयासत्तिज्ञानोनस्यादित्याक्षेपार्थः। यत्त्वव्यवधानमेकोपस्थित्युत्तरक्षणोत्पन्निरवच्छिन्नपरोपस्थित्तेरितिनसमूहालंबनस्मृ
तिरासत्तिरतएवप्राथमिकस्मृतेर्नेष्टत्वात्रऽऽसत्तेर्हेतुत्वमसंभवीतितन्नानुमित्युपाध्यायैरुक्तं। तन्नुएकपदार्थयोरन्वयबोधा
नुपपत्तिर्विवयत्रैकदेनपदजन्यमनुमितंस्मृतेवातत्राव्याप्तिःमध्यमपदमात्रजन्येवान्वयप्रतियोगिपदमात्रजन्योपस्थितिव्याप्तिश्चेतिध्येयं।

अन्वयप्रतियोगिनःपस्थितिर्यस्मादित्यर्थमभिप्रेत्याह।नन्वतदुपकारकेति।बहुव्रीहेरेवलाभात्तदुपकारकेत्यस्मात्प्रतीत्यर्थमाह।नन्वोपस्थापकेति।मैवमीति।तत्रपदादिस्मृतेरपिपरस्परान्वयबोधानेतुत्यत्तिर्नास्तीत्यर्थः।नचैवंतादृशव्यापाराभावस्यतेऽप्रयोजकत्वात्तत्रासत्तिर्नस्यादित्याशंक्याह।तत्तदितिऽयोजनादिनेति।नचतत्रयोजनापदानामेवासत्तिःननुयोजननुयोजनीयानांयोजनापदस्मृतिनापिप्रकरणादिनातात्पर्यग्रहेपत्त्ययबोधादितिभावःपदान्वयव्यवधानगर्भत्वेदोषांतरमाह।किंचेति।तदर्थेति।अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतात्पर्यस्यैवेत्यर्थः।नचेति।आसत्तिभ्रमस्तुतेपिसमूहालम्बनस्मृतिसत्त्वेनतदनुकूलव्यापारस्यावश्यकत्वादित्यर्थतात्पर्यस्यैवेत्येवकारेणवक्ष्यमाणोद्धारएवतिरस्क्रियतेव्यापारव्यवच्छेदःअतएवेति।नहियोजनायास्तात्पर्यग्रहातिरिक्तंहेत्वन्तरमस्तीतिभावःउक्तमेवकारार्थंविवरीतुंशंकतेनचवक्तुरिति।सामान्यतइति।ननुतादृशव्यापारमात्रंतर्भावेसमूहालम्बनस्मृतिसत्त्वेतदनुकूलव्यापारावश्यकत्वादितिव्याप्तिःविशिष्यप्रवेशेत्वननुगमएवेतिकिंचेतनतत्तात्पर्यज्ञानंसमर्थतात्पर्यज्ञानोपयोगितन्यथासिद्धत्वान्नहेतुःतात्पर्यज्ञानादिसत्त्वेएतद्विलक्षणेनाविलम्बात्।अन्यथाव्यवहितपदोपस्थित्यनुकूलव्यापारेणसंसर्गिनिगमकाभावः।अपिचतात्पर्यशब्देनयादेसमभिव्याहारःउच्यतेतदाकांक्षयागतार्थता।अन्वयतात्पर्यंयेनेनेवगतार्थतापदानंतरमपरपदप्रतीतीकांक्षेदप्रयोजकतांशंकतेअर्थेतात्पर्याभ्यामन्यथासिद्धेः।किंचव्यवधानोद्भवितेऽव्यवधानप्रतीतीकांक्षथमानस्यस्यात्।ज्ञातापिकथमव्यवहितोपस्थितिंजनयेत्।समूहालम्बनस्मृतितात्पर्यस्यानासन्नसाधारणादितिअत्रोच्यतेतदर्थोपस्थितीतिकर्मधारयःतदर्थंचेवंवाक्यार्थबोधानुकूलत्वेनोपस्थितिःपदस्यननुतदर्थस्यपदत्वापेक्षयागुरुत्वात्।एवंचमत्वेनञ्बहुव्रीहौतात्पर्यं।अतएवासन्नेःपदगर्भतयापदगर्भायामासन्नावित्यत्रिमव्याख्यानमपियुक्तं।अतएवपदतदर्थगर्भत्वेनासन्नेरनुगमशंकापिनास्तिएवंवानासन्नेपिसमूहालम्बनस्मृतिमादायाप्तिप्रसंगशंकातात्पर्यस्यैवेत्यस्यतद्व्याप्यत्वात्पदनिष्ठतयोपस्थापव्यापारत्वादित्यर्थः।तेनैवकारोयथाश्रुतार्थएवयुज्यते।तथाचवाक्यार्थबोधानुकूलयदोपस्थितिशब्दपरस्परसमभिव्याहारत्वेनपदप्रमितिरेवोच्यतेइतितदनुकूलोव्यापारोव्यर्थोद्धारएतादृशलिपिप्रकरणादिरासत्तिःअनासन्नेचसमभिव्याहारात्स्वेनतत्प्रमित्यनुकूलोव्यापारोनास्तीत्रवासत्तिभ्रमावकाशःएवंवासत्तिर्नस्वातंत्र्येणहेतुःकिंवाकांक्षादवकसमभिव्याहारयाहकत्वेनोपयुज्यतइतिनान्यथासिद्धावकाशःनह्याकांक्षापिस्वातंत्र्येणहेतुःकिंतुतात्पर्यग्रहोपक्षीणेवतस्मात्परस्परान्वयतात्पर्ययोग्यते

एवसामग्रीतद्ग्राहकप्रमेवान्यत्सर्वमितिघटःकर्मत्वमित्यादेरयोग्यत्वमेवद्वितीयबोधेलिङादिशक्तिःतत्रअयंबोधआकांक्षावि
शेषेभ्यस्तृतीयादेस्तुकारणभावादेवनप्रसंगइतियुक्तमुत्पश्यामःनचेतितत्रतात्पर्याभावान्नत्वमाप्तकाभावादित्यर्थ
इत्यपितात्पर्यंतत्रापस्तीत्याशयेनाहउपस्कारपवेतिवाक्यार्थेतदुपस्थित्यनुकूलव्यापारस्यवेस्थित्यनुकूलत्वमेत्यर्थःतथाविधज्ञा
नंतच्छब्दसमभिव्याहारविशिष्टंवादित्यर्थःतत्रवाक्यार्थोपस्थित्यनुकूलव्यापारमाहतत्पर्यंतइतितत्स्थित्यनुकूलमाहउच्चारणतात्प
र्यमितिननुतात्पर्यंग्राहकाणांमुच्चारणादीनामननुगमइत्यतआहकचिदितिसामान्यतइतिमुख्यतइत्यर्थस्तादृशीयोपस्थि
तिर्वाक्यार्थबोधानुकूलपदोपस्थितिरित्यर्थःअतिव्याप्तिशंकतेनचतात्पर्यमितिअव्यवहितेतिअव्यवहिताच्चयबोध
जननिकायासमभिव्याहारोपस्थितिस्तद्हेतुत्वादित्यर्थःननुयोग्यतातत्रापस्तीत्यतआहअन्वयबोधेतिउक्तोपस्थितिर
हंसमापरेयद्वाविरोध्यभिप्रायमात्रापूर्वकत्वामुच्चारणादीनांतात्पर्यग्राहकतावच्छेदकमित्याशयःवस्तुदृष्टमुद्दश्यु
यासन्निधीकारेपिनश्रुतिःननूच्चारणमात्रस्यव्यवहितोच्चारणसमभिव्याहारयाहकत्वेव्यवधानेवासंभवीत्यतआह
उपात्तव्यवधानेचेतियत्रचेतिअतएवघटंपटंबानयेत्यत्रघटपदयोरन्वयबोधेनपटेनघटस्यव्यवधानमित्याशयःव

MEMORIAL

तिःतथाचयथार्थगपरामर्शेनगुणेव्यभिचारादित्यवाक्षितत्वप्रमेवेत्यर्थःअत्रअमत्वनिर्वाएयेतितथादाभ्रुकक्यादो
व्यभिचारेणवक्तृज्ञानस्यदोषत्वेनास्तीतियोपतात्रमएवनथावाच्यइतिसामान्यहेतुतापितस्यावश्यकीतिसूचितं।केवि
दित्यत्रचरमःतद्वीमंचुप्रतियोगिज्ञानादिरूपग्राहकसामग्रीभेदेनघटतत्संसर्गाभावयहयोर्नियमसिद्धिरितिएवंचविशेष
हेतुत्वेयोग्यताज्ञानसान्यंशादज्ञानसामान्येपिकारणंयद्विशेषयोरितिन्यायादित्याशयःयत्रतुविशेष्यज्ञानाभावेतूपायोग्य
तानयाद्यसंसर्गरूपेत्यतीतादिस्थलेपिसेवस्वरूपसत्तीगुणइतिकश्चित्तत्रग्राह्यसंसर्गनिष्ठोभावस्यदृशसंस
र्गीसत्वदशायांहेतुत्वासंभवात्नचयत्रसंशयोपिश्रोतुर्नजातस्तत्रयोग्यताधीव्यभिचरःकार्यान्नेयधर्माणांयथाका
र्यमुभयनानुनचयोग्यतासंशायस्यापिहेतुत्वेरोहेघटोस्तिवानास्तीतिप्रतिशब्दस्थलेप्यन्वयबोधापत्तिःविरोधिधी
साद्विधित्वात्तत्रामानसंसंशयेनैनेवोपपत्तौसंयेशाद्दृत्यज्ञातिकत्यनेमानाभावात्तत्रागौरवाच्चनचैवंसंदिग्धाप्तभावा
स्यस्यवक्तुस्यापिवाक्यदर्थावधारणायत्रिरिष्टत्वात्तत्रप्रामाण्यनिर्णयेनव्यवहारासमर्थत्वात्अतएववयत्रापत्त्या
वधारणंतत्रप्रामाण्यावधारणान्निष्ठेपव्यवहारोस्त्येवनचैवंवादिवाक्यमात्रादर्थविधारणेव्यभिचारात्कदनमा

चेपीवतस्यकृत्तक्षस्यतापत्तिःतद्वाक्ये॰प्रामाण्यासदेहस्यासार्वत्रिकत्वेनादोषत्वादितिचेत्।सत्यंपरंतुविप्रतिपत्तिपन्नेर्थेनरूढमात्रंवाच्यंकिंतुहेत्वपीतिसमयवत्त्वाद्वेत्यभिधानमथावश्यकीननुतथापिज्ञातात्पर्यप्रमेयवगुणोस्तयथार्थायावाक्यार्थप्रतीतिस्तत्रत्वधीरितियावत्तात्पर्यप्रमायाश्चोग्यसाधारण्यात्।नानार्थेतात्पर्यविषयीभूतावाप्रितार्थांतरप्रमाजनकेसंभवाद्धानचैवंपदार्थयेसंसर्गावगाहित्वेनयद्योग्यताधीःप्रतीतिविशेषणत्वेनसंसर्गस्यस्वतंत्र्येणभानादितिचेत्।इदमत्रतूक्तंप्रतीतौयथार्थत्वसाधनेनस्वातंत्र्येणसंसर्गोगृहीतवेतिनापरांशज्ञानापेक्षागौरवात्।किंतुजन्यप्रमात्वावच्छेदेनयाह्ययथार्थज्ञानस्यापिगुणत्वेनकल्पनाद्वाक्यार्थपर्यवसितयोग्यताज्ञानस्यापिहेतुत्वमावश्यकमितियत्सामान्ययोरितित्यायेनयोग्यताप्रमात्वेनापिहेतुताननुचपदस्यरूढितियाह्यज्ञानेनयोग्यतावगाहियथोक्तप्रमाविशेष्यत्वाच्यस्फुरणादितिवाच्यंतावतरूढस्यलक्षणत्वापियाह्यसंसर्गस्यैवतत्पदेनयोग्यतास्वरूपत्वात्पदज्ञानस्यैवस्वेनहेतुत्वाभ्युपगमात्।इदंचिंत्यतेयाह्ययथाज्ञानंविशेषणंवाद्विशेष्यज्ञानंतत्रत्वविशेषणसंसर्गस्यापिस्वापिविषयत्वेनगुणतावच्छेदकत्वेगौरवाद्वस्तुत्वाविशेष्यनिष्ठविशेषणज्ञानत्वेनैवत्वगुणतावाविशेषणज्ञानकारणत्वस्यन्यूनत्वाच्चेतिचेत्संसा

सस्यात्रनप्रविष्टा।किंतुतत्प्रतीतयोःसंसर्गइत्यत्तस्तादृशादर्शनमेवोदाहरतिनथाचेतिउन्नतसमाधित्यादितिव्याप्यत्वनसायमानस्यसंदेहव्यापकसंशायकोनत्वेयोग्यतायांतथेत्युन्नतायसमाधित्वादित्यर्थः।यद्वाऽर्थसंशयस्यतद्बाधसंशयसेवेत्यादिनामूलत्वपूर्वमुन्नतसमाधित्वादितिव्यर्थंदूषणापत्तिमाशंक्याह।योग्यताभ्रमएवेतिविरोधकरणत्वेविरोध्यत्वावश्यंतत्संसर्गभावाधिकरणतयोतितस्यगोहस्यसंसर्गाधिकरणत्वादभावोनविरोधीत्यत्रयः।ननुतन्मात्रप्रकारकत्वमप्रसिद्धंव्यधिकरणतावच्छेदकादीनामपितत्रप्रकारत्वादित्यतआह।मात्रपदस्येति।अत्रसेकसंसर्गःप्रमेयआकाशश्चतलनिष्ठाभावप्रतियोगीतिसमूहालंबनस्थलेव्याप्तिवारणायांशभेदविवक्षावश्यकीतिकिंमात्रपदेनेतिवक्तव्यंदूषणमवोधात्।तत्रान्यविशेषणेनचेनमात्रार्थोभावात्।नचैवंसंसर्गकांशेहावपितुतियोगिनाविज्ञानकालेऽतिव्याप्तिःकालांतरपुरुषांतरीसंसर्गमात्रविशेष्यकधीसंभवात्।अन्यमात्रविशेषणत्वस्यतदर्थत्वाद्वा।नचैवंसेकसंसर्गीआकाशस्यतलनिष्ठाभावप्रतियोगीतिप्रमामादायासंभवःनादृशप्रमामात्रविशेष्यत्वाभावस्यविवक्षितत्वात्।उन्नतज्ञानस्यचसंसर्गीशेप्रमात्वात्।नचैवंत्वादिकेनतलक्षणाप्रवि

स्वेत्यनुगतस्य तस्यानिर्वचनात्किंरूपलक्षणतया घटसंसर्गोगृहेनिष्ठाभावेत्यादिरर्थो विवक्षितइत्यत्र
रूपेराह किंचगौधर्वनितीत्यादीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यसंसर्गइतिशेषः।अपिचद्रव्यमितिनच्चसंयोगीयदा
र्थइतितत्संसर्गस्तादात्म्यनापदार्थेनिष्ठाभावप्रतियोगीतिकथमेतदत्रयत्रसंयोगएवान्वयप्रतियोगीतत्पर
मिदं।तत्रसंसर्गीस्यात्समवायस्यापरपदार्थनिष्ठाभावाप्रतिगियोत्वेपिसंयोगविशिष्टस्यतस्यतथात्वात्।अ
न्यथावायूरूपवानित्यपियोग्यंस्यात्।एतेनशब्दवदाकाशमित्यादिवारणायसंसर्गपदमित्यपिहेयंयद्वादंडीपुरु
ष इत्यादौयत्रद्रव्ययोःसंयोगःसंसर्गः तत्परमिदमितिचेत्।नाअसंवानापुरुषःसंयोगोदंडोवेत्यादीनामंग्यत्वा
गीदंडीत्यादावपेक्षितबोधकेसंयोगादिमात्रेवाचयप्रतियोगित्वात्।संयोगीत्यत्रत्वनप्रत्ययार्थद्वयेयोग
न्वयःकिंतुतद्वच्छेदकसंयोगप्रतियोगितयातद्रूपेणाचयाप्यवृत्तिरेवसंयोगः।नचदंडीपुरुषइत्यादौप्रत्ययार्थावि
वक्षास्फोटेदंडप्रकारकबोधसंभवःसामानाधिकरण्यविरोधात्।नचदंडप्रकारकस्यबोधस्यापिदंडीपुरुष
इत्येवाकारःसंसर्गोवाच्यसमवायानुमानव्याख्यानइतिवाच्यं।तथासतिनीलोघटइत्यादावपिनीलपद

स्यासमानाधिकरण्येनसंसर्गबोधोपपत्तेर्मुख्योपाद्याश्रयणानुपपत्तेः।तस्माच्छब्दप्रातिपदिकार्थयोरभेदएवान्व
यःशुद्धंचचिन्मात्रमर्थमनेनमन्यमानंचनशब्दोकिन्नेनव्युत्पत्तिः।अस्तुवातत्रापिद्योटादिपदस्यघटादिप्र
तियोगिकेलक्षणाकिंमर्थंतर्हिसंसर्गपदोपादानंगेहेसमवायाद्यवच्छिन्नभावबारणायसंसर्गविशेषावच्छिन्नाभावप्र
तियोगित्वलाभायेतिगृहाणावस्तुतोयोग्यतायानानारूपत्वात्पदार्थगर्भंवसंसर्गगर्भंपिसेत्याशयइतिचेत्तर्हि
चैत्रोरथेनगच्छतीत्यादौसंयोगस्यद्रव्यस्यवाहकस्यहेतुनाभीत्यादौधात्वर्थज्ञानहेतुसंयोगलक्षणेवाऽऽडेदधीत्यादौसंयोग
रूपाधारत्वार्थकेवाइयंश्यामाकाययोर्द्रव्येसंयोगइत्यत्रसंयोगवत्तदाधारत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वेनतत्राव्याप्तेरपिप्रेतत्त्वात्।
नचतत्राधारंचनसंसर्गःकिंतुविभक्त्यर्थतयातत्प्रतियोगीतिवंद्याधारत्ववत्तत्संसर्गस्यापिविशेषणस्याव्याप्य
वृत्तित्वादितिदिक्।व्याख्यातंघटत्वमितिस्वसमानाधिकरणसंतानावृत्तियोगित्वमित्यर्थः।किंचेति।अन्यथाऽभावेप्रति
योग्यसामानाधिकरण्यायहेऽपरपदार्थनिष्ठाभावसामान्याप्रतियोगित्वस्यैवतानेकार्थानापत्तेरितिभावः।तात्पर्य
विषयीभूतेतिएकस्यैवशब्दस्यसंसर्गत्वेदेनयोग्यायोग्यत्वज्ञानवायेदंविशेषणं।अभावेप्रमेयत्वमित्यादावभावाधि

वरणाभावानभ्युपगमेपिनाव्याप्तिःकिंचिद्धर्म्यसत्तानवतादृशधर्मविरोधित्वाभावमात्रेसत्यनुबाधस्तुल्यवप्रमा
त्वसामग्र्येवप्रतिबंधकत्वाभिप्रायेणानुपादानात्।मतांतरेत्वग्रिमलक्षणांशएवानुपपन्नेतितदभावःसंसर्गेनाति
रिक्तःकिंत्वधिकरणात्मैवेतियोग्यतावाक्यार्थस्वरूपतायामुप्रतियोगित्वमभावाभावत्वंतद्धर्मपर्यवसानद्वारणायअ
मागर्भित्वमित्युपाध्यायमतेनतद्भिंत्यंअन्योन्याभावत्वस्यप्रतियोगिभावरूपतयातदभावस्यातिरिक्तत्वात्संसर्गो
स्वरूपत्वेपिस्वरूपसद्योग्यतायाअहेतुत्वेनसंशयरूपत्वानहेतुत्वेबाधकाभावाच्चविशिष्टेतियद्यपिविशिष्टस्यनभिसं
सर्गःकिंतुगधघटयोराश्रयाश्रयिभावोव्याप्यत्वेनवछेदकइत्येवतथापिआश्रयत्वाक्षिप्ततेत्यस्यवछेदकत्वाभि
मतावच्छिन्नेत्यर्थः।एवंव्याप्यवृत्त्यवमादायापिनासंभवःतदविरोधित्वात्संसर्गधीसामान्यप्रतिबंधकत्वानवि
षयत्वरूपवत्वप्रमाविशेष्यत्वाभावोविवक्षितःतादृशंचरूपत्वंताभावप्रतियोगित्वादीतिनकोपिदोषइतिवा
च्यं।तथापिविशेष्यान्योन्याभावतत्वात्यंताभावयोरनुगमकाभावात्।नाथैकपदार्थनिष्ठविरोधितावच्छेदकप्रकारकोप
स्थितिविषयधर्मप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वविरोधर्मवत्वज्ञानेहेतुःतेनविशेष्यान्योन्याभावविशेष्यत्वात्यंताभा

वयोरपिसंग्रहइतिवाच्यं।तथापैकपदार्थेपिरपदार्थसंसर्गीनास्तीदिज्ञानासंग्रहात्।नहिनत्रसंसर्गीतादृ
शविशेष्यत्वविरोधिधर्मज्ञानमस्तिइत्यस्वरसात्प्रत्युतप्रत्यवायज्ञानेहेतुमाहावस्तुतस्तिष्ठासत्वेदूषणंघटसंसर्गीस्य
गेहनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानकालेपिगेहसंसर्गीस्यघटनिष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वज्ञानेतिप्रसंगः।परस्परा
वरूपत्वाभावेनोभयज्ञानेदोषाभावादितिनत्रापिघटत्वयानुभवद्वारावछेदेननसंसर्गनिष्ठपरीक्षयप्रतियोगिनिष्ठाभावा
प्रतियोगित्वज्ञानचेनगेहत्वयानुभवत्वावछेदेनसंसर्गनिष्ठपराक्ष्यप्रतियोगिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानचेनगेहा
नुभवत्वावच्छेदकतत्संसर्गनिष्ठतादृशाभावज्ञानेचेनपृथगेवकारणत्वात्।नन्वेवमेकमात्रज्ञानेऽननुभवापत्तिःएकस्याप्य
ज्ञानदशायामिवेष्टत्वात्।नचप्रमेयंवाच्यमित्यत्रापिसंसर्गविविरोध्यप्रसिद्धिरतआहाद्यसंसर्गविरोधित्वंचेति।
अनेनसंसर्ग्यन्योन्याभावसंसर्गीत्यंताभावस्यानमपिसंग्रहीतंगोरवेणेतिनियतपूर्ववर्त्तिनस्यापिकल्पचेनेत्यर्थः।
नन्वाद्यानामपिनियमोअस्त्वेवमेवत्वंतआहाद्यावश्यकत्वादितियोग्यताश्रयणमित्यनुशयेनाह।तादृदितिकल्प्य
द्वयेतिप्रसंगमाशंकतेनचेवमितिचेन्नाभावप्रतियोगित्वग्रहेपिसंसर्गेतदप्रतियोगित्वग्रहेबाधकाभावादितिभाव

त्तावदिति। अयोग्यतेतिशेषः। अयमभिसंधिः। यद्यपि प्रत्यक्षेऽसंसर्गाग्रहे सावद्यं हेतुः। तथापि अनुमित्यादिस्थले परोक्षविशिष्टज्ञानत्वावच्छेदेनसामग्यतोऽसंसर्गाग्रहो हेतुताकल्पनादत्रापि चरे वा ज्ञानत्वानुमितावपि अबाधितधीरवहेतुर्नत्वसंसर्गाग्रहः। बाधस्याहेत्वाभासतापत्तेः। अबाधितत्वज्ञानेसत्यपि बाधस्याज्ञानेन प्रतिबंधस्यव्यवस्थापितत्वाद्ग्रहेतेन ग्राह्यसंसर्गाग्रहित्वेकेवलयोग्यतात्वावच्छेदात्। तस्याश्चसंशयसाधारणज्ञानहेतुः अभावोपक्षयात्तावच्छेदात्। प्रत्यक्षिकासंसर्गाग्रहस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेपिशाद्दोषतोहेतुत्वाकल्पनात्। योग्यतासंशयानंतरमयोग्यतासंशयानंतरमयोग्यतानिश्चयक्षणेनशाद्दधीः विरोधिनिश्चयसामग्याप्रतिबंधादभिमतक्षणेपदार्थस्मृतिनाशादितिकस्यचिन्मतमपास्तं। असंसर्गाग्रहस्यसामान्यकारणताकल्पनात्। अनुमितिस्मृतित्वानांनात्वेनपरोक्षविशिष्टज्ञानस्येत्यवतत्रकार्यतावच्छेदकत्वात्। एतेनप्रतिबंधकतायांनिश्चयप्रवेशेगौरवमपास्तं। इत्युक्तत्वादिति। इहयाद्यभावपर्यवसन्नाद्विरोधित्वादित्यत्रेतद्ग्रंथोननुशाद्दप्रमायांवत्वेवाक्यार्थप्रमेवगुणःकल्पनादित्यत्रआत्मनचकेवलमिति। तथावपरोक्षप्रमात्वावच्छेदेनेदमपिकल्पनमेवेतिनविशेषः। प्रत्युतफलसामानाधिकरण्यमत्रैवनियामकंसाक्षि

स्यतइति। यद्यप्यासत्त्यव्यवहितोक्तेतथातात्पर्यमसंभवीत्युक्तेः किंवसमभिव्याहारात्त्वयतात्पर्याभ्यामेवोपपत्तेर्नाव्यवधानतात्पर्यसार्वत्रिकेः अपिचयत्राव्यवधानेपिनशुकस्यतात्पर्यंतत्राव्याप्तिः। नवेश्वरीयंतत्रज्ञानमपियोग्यतयावशुकादिवाक्यात्त्वयबोधोनभवत्येवेतिवाच्यं। आसत्त्यभ्रमस्थलविलोपात्। अव्यवहितपदार्थतात्पर्यस्यापिदंवसमासत्तिमापन्नावननुगमापत्तेश्च। अन्याभ्युतेशुकवाक्येनतथाप्रतीत्यभावेनेश्वरेणापअसंभवाच्चापचुरईश्वरीयप्रतीतीच्छयाअस्मदादीयशब्दप्रत्यनासन्नतापत्तिः। यदीयताशप्रतीतीच्छातेप्रत्येवासन्नत्वादितितन्नातथाविशेषेमानाभावात्। तथाव्यत्यवहितोपस्थित्यनुकूलोव्यापारोस्मिन्मतःस्ववक्षविदत्यवधानतात्पर्यंक्वचिदुच्चारणेव्यवहितोक्तिरितेचव्यवहितोपस्थितितात्पर्यीविरोधात्। पूर्वंपदार्थीतात्पर्यमुत्तरमिदानींतुपदतात्पर्यमितिविशेषोन्यस्यैवसमानेविवक्षितेनुपदंवसमाभिव्याहारग्राहकव्यापारइदानीमव्यवधानाग्राहकउत्तरइतिविशेषः। अन्वयबोधानुकूलोपस्थित्यनुकूलव्यापारत्वेनानुगमः। बसुतोतात्पर्यंवशुकादिवाक्येऽपास्तत्वभावेपिनक्षतिरन्वयबोधस्यत्रमेणाप्युपपन्नत्वादितिदृष्टव्यं। नापदाद्यव्यवधानमात्रमासत्तिः। अव्यवधानोक्तपदाभ्यांव्यवहितस्मृतिजननेऽतिव्याप्तेः। नाप्यर्थोपस्थित्यव्यवहितोक्तेर्देवादद्यव्यवहितस्मृतिजनकेनेतिव्याप्ति

त्तेरित्युभयान्वयव्यतिरेकाभ्यां विवक्षितमितिचेन्नाध्यायाः कस्येत्यनुवृत्तेः अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिमासेतिसूत्रस्थस्तीहेत्रःनत्वव्यवधानाद्यपेक्षामानाभावात्। कथमपितात्पर्यग्रहेव्यवधानेप्यन्वयानुभवाज्जातिरित्यादौतात्पर्याभावेनेवबोधात्। तद्धेतुत्वावश्यकत्वात्पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनविशेष्यज्ञानसाधारणेनहेतुत्वात्साधारण्यंबोजनात्वतात्पर्यग्रहोपदक्षणम्अतएवपदविशेषजन्यपदार्थोपस्थितिरितिपूर्वोक्तनव्यलक्षणेनाव्यवधानेप्रवेशितमित्याहुः। तन्नापरिभाषारूपत्वात्। आसत्तिर्नामासन्नताअव्यवधानमितियावत्। तच्चपदस्यतदुपस्थितेर्दृष्टोपस्थितेर्वेतिपरेविवादःपदार्थोपस्थितेर्व्यापारतयाइतिकर्त्तव्यतात्वेनपरिगणितासत्तिरूपत्वस्यवक्तुमशक्तेश्चान्यथायोग्यतादेवेदंकिंनामरेक्रियतेसहपरिगणनादितिचेत्। आकांक्षादिमतःपदार्थस्मरणद्वारांतरव्यापारवतइत्याद्येपदार्थस्मृतेरपिपृथगगणनादिति। विशेषणानुपपत्तिर्विशेषणानर्थक्यं। पदजन्यपदार्थस्मृतेरेवशाब्दबोधांगत्वान्नस्मरहालम्बिपदस्मृतिमाप्याहुः ओंओंत्रेतिमूलं। ओंत्रप्रत्येकेत्यादिनापदगोचरसंस्कारस्यैवपदस्मारकतोक्तावर्णसंस्कारसमुदायस्य

तत्स्मारकत्वाभिधानेनविरुद्धेतिमतभेदमाश्रयतेयथाश्रुतेवेतिवा। यद्यपिवर्णानांप्रत्येकमेवानुभवान्नपदगोचरसंस्कारःसंभवति। उपनीतभाषानेनुयत्रयदवर्णेदेनवायत्रगृहीतेस्थेबनवाक्षरकारगतत्वेनत्वकारएवप्रतीतःतथापिपदपदेनवर्णसमुदायएवावाभिहीतइत्युपाध्यायाःतन्निंत्यंआनुपूर्व्याविशेषविशिष्टवर्णसमुदायानुभवस्यैवेनकेनविदुपायेनावश्यवाच्यत्वात्। द्योतकोयंदृतिसार्वत्रिकोकिंचप्रत्ययात्तएकवर्णपदाक्षिप्तायेणीतदित्यादुःसायंरवलेकपोतन्यायःतदुक्तंवृद्धाभियुक्तानःशिशवःकपोताःखलेयथामीयुगपत्पतंतिततथैवसर्वेयुगपत्पदार्थाःपरस्परेणान्वयिनोभवंतीतिराजद्वारप्रवेशन्यायमाश्रयंतोअथेतिमूलंतथावर्णिसमूहालम्बनस्मृत्यावांतरानुभवेनैवतत्कार्योपपत्तेरित्याशयः। अथवांतरंवाक्यार्थानुभवेनैवान्यथोपपत्तेःकिस्मृत्येत्याशंक्याहतन्नेतिचेन्नसमस्तेहेतुपदोपस्थित्यादिनेतिशेषःविशेषणानामितिदृष्टौऊढौउत्क्षीसुमगोमहावाक्षुश्चैत्रइत्यत्रदेज्यादिपदानांपरस्परसंसर्गिव्याहारार्थावादित्यर्थः। तदुक्तंजैमिनिनागुणानांचपरार्थत्वादित्यादि। अयोग्यत्वेतिं। यद्यपिदृष्टौऊढौउत्क्षीत्यनयोरभेदाच्चयोग्यतास्त्येवतथापिंदंडःऊढउत्क्षेचैत्रप्रमेयइतिवाक्यमत्रोदाहरणं। तन्मूलकेतिं। ननुसास्मृतिर्नशब्दजन्यानवातद्व्यापारइतिकथंशब्दाध्याहारः

MEMORIAL

त्येतयोपपत्तिः। नच परंपरयापि शब्दजन्यात्पदजन्यानुभवमूलकात्संस्कारस्मरणस्थले शब्दाध्याहारानापत्तेः नवेष्टापत्तिरापत्तिर्वा दितिवेत्। मैवं। अवांतरवाक्यार्थानुभवस्यैव चरमपदार्थस्मृतिसाहित्येन महावाक्यार्थानुभवहेतुत्वसंभवेतात्पर्यग्राहकव्यापारतासंभवात्। तत्रस्मृतित्वस्याविवक्षितत्वात्। नच स्मृतिहेतुपदप्रत्यक्षादिनानुभवनाशान्नैवं अनुभवस्य पदज्ञानस्यापि संभवात्। नच तत्रापि योग्यताधीविलम्बाद्विलम्बितः पदार्थस्मृतावेव योग्यता पदज्ञानस्यापि संभवात्। नच तत्रापि योग्यताधीविलम्बाद्विलम्बितः पदार्थस्मृतावेव योग्यता दिज्ञानसंभवादित्याशयः। यत्रो दंडीछत्रीत्यादिवाक्यक्षिप्रायेणाशंकते। नचेवेति। वाक्यार्थकर्मत्वेत्यादि यद्यपि सर्वत्रयत्रावांतरवाक्यार्थोनुभवस्तथापि महावाक्यार्थानुभवसामग्रीतत्परमेवाएतेनास्तत्रावांतरवाक्यार्थानुभवस्तथापि महावाक्यार्थानुभवकालेतस्यानाशात्स्मृतिरेवकल्प्यतेपदस्यो द्बोधकत्वात्। नत्ववांतरवाक्यार्थस्मृतिस्तद्बोधकस्यकल्प्यत्वात्। पदजन्यस्मृतित्वेनहेतुत्वनाच्चेतिमूलव्याख्यानमपास्तं। अनुभवस्येवहेतुत्वात्। वाक्यार्थकर्मकादिस्थलेवधनाविच्छेदेपि। अवांतरवाक्यार्थबोधावश्यकतेस्वरसंप्रकाशयति। अन्येत्विति। उपर्योपरिछि

तिगर्भीस्वरोनोत्तराक्षेपसंवेधइत्यत्राह। पदगर्भीयामितिं। उक्तेचनार्थेनसन्निधिःशब्दजन्मैवव्युत्पत्तौनोपलक्षणंदर्शनापित्वयास्वीकृत्यैनाप्यधिकारिणिति। पदगर्भीकांक्षायामाक्षेपइतिप्राचालायवादितिमूलंसत्तरवशब्दस्यसहभावमात्रकल्पनालाघवादित्यर्थः। ननुसंस्काराणांसमतापिसंभवतीत्यत्राह। नानास्मरणेपीति। नचात्रविनिगमकाभावोदोषइत्याह। एवंहीति। यद्यपितत्रप्रकृत्यर्थाविवक्षायांविभक्त्यर्थोपिनान्वियादितिविनिगमकमस्तितथापिसर्वेषामपिहेतुत्वेदोषाभावाद्विनिगमकापेक्षैवनास्तिकारणतावच्छेदकैक्येनदंडद्वयसमाहारादेकेनापरानन्यथासिद्धेरित्यभिप्रायः। इदमीपयत्रविशिष्यनानापदेपस्थितिस्तत्रयत्रानुसामान्येनतदुपस्थितिस्तत्रशंकापिनास्तीत्याह। वस्तुतइति। अनभिहितेकर्तृकरणयोस्तृतीयाध्येकयोर्द्विवचनैकवचनेइतिसूत्रेत्रयमेकंवाक्यमितिविशेषणविशेष्यभावावश्यकत्वेकरणादीनांविशेषणतापक्षेकरणगतेकत्वेनाभिहितेतृतीयैकवचनमित्यादिवचनव्यक्तिमभिप्रेत्यकर्तृसंख्येतिमूलेनप्रसंख्यानभिधानस्यद्वितीयादिप्रयोजकत्वेऽमुनारदइत्यबोधीत्यादोइतिकारेणसंख्यानभिधानाद्द्वितीयाप्रसंगः। विवक्षितकर्मत्वादेरनभिहितायांहिसंख्यायांद्वितीयादितीयादिः

प्रकृतेवेति कारेण कर्मचाभिधानान्नप्रातिपदिकेन तद्धितवृत्तेति प्रातिपदिकार्थमात्रविवक्षया तत्र प्रथमैवेति प्रतिभा
तिकारेणापि संख्याविशिष्टं कर्माभिधीयते नारदइति तद्धितवृत्तेरुत्तरं अतएव गंधः शिवायनमइति नमस्कारोपि संख्याव
च्छेदीयतइति संख्यांतर्भावेनतद्धितवृत्तस्समासैः संख्यानमिधीयतेतथापितिङ्स्थेवसंख्याभिधानमपार्थं। नसमासादाविति ध्येयं। विभ
क्त्यासंख्याभिधानेपिसमासादिभिरनभिधानाद्वृतीयाप्रसंगेपवादंशकते। नचत्रेति किंतुसंबंधचेनेति। यद्यपिकर्तृत्वेप्र
प्रसक्तृतीयापवादकेनविधीयमानाषष्ठीकर्तृस्थेवविहिताभवतिननुसंबंधित्वमर्मणोःकृतीत्यनुशासनात्सत्यमन्यथा
शेषषष्ठीत्यनेनैवोपपत्तेःअपवादकस्यानर्थक्यात्। नचशेषइत्यधिकारान्नकर्तृस्थेतद्धितेनतस्योयुक्तचेनाशेषत्वा
दितिवाच्यं अशेषाधिकारनिवृत्तेर्हेत्वाभिधानात्। तथापिस्वयोगपद्याच्चानित्यत्वाद्देवदत्तस्यपाकइत्यत्रतृतीयाप्रस
क्तिर्द्रष्टव्या। अतएवधायेरामोदमुन्नमयतिदिःयाचत्यर्थायपदायेक्षानशंकास्यदमपीत्यतोव्याचष्टेयाचत्रुपस्थापकेति
क्रियापदचेनकारपदलेनचानुभवकर्त्रंतर्भावेनतुतादृशपदजन्योपस्थितिरेवाकांक्षाप्रयोजिकेतियदिदूयात्तदाहारंकर्मणापि

धानंकृतिरित्यत्रनाचयबोधप्रसंगइत्यतःस्वरूपयोग्यपदांतर्भावेनबाधमुदाहरति। हारंकर्मणेतिमूलंपदविशेषज्ञ
न्यत्वस्येति। नुपस्थितानिर्विशेषःपदविशेषोहीति। नह्यस्यांतांतधातुपदंद्वितीयादिविभक्त्यंतकर्मादिपदंयेतथाहार
कर्मकर्मबुधिनेकार्यमित्यत्रव्यभिचारादितिभावः। नचसाधकत्वसामान्यावच्छिन्नतथाप्यपेक्षितएवेत्यतआहअपभ्रंशो
तिअसाधकत्वप्रतिसंधानाशून्यपदेत्यर्थः अर्थाध्याहारपक्षेपीतिपदार्थोपि वाक्यविशेषतएवकल्प्योन्यथातिप्रसंगादिविभावः
नचसमानेतिविशेषणाचयप्रयुक्तात्पर्यस्यतेइतिशेषः। घटोस्तीत्यादिवाक्यदर्शनादितिध्येयं। नचचयाविरोधिसमुच्चयबोध
स्वरूपायोग्यभिन्नत्वेनचयबोधसामग्रीसमवहितत्वंयेनैवकारेणपरिशेषःस्यादित्यतआहअचयविरोधितेति। ततःकि
मित्यतआहानचाचयेति। तथाचाचयबोधयोग्यताचेच्छदकोपस्थितिप्राथम्याच्चावच्छिन्नतदवच्छिन्नतद्व
ज्ञन्योपस्थितिरेवहेतुरित्याशयः। योग्यतावच्छेदकंचघटमर्मक्रियात्वंचावच्छेदेनकर्मत्वानुशिष्टभिन्नत्वमन्यवि
भक्तिरहितघटार्थकत्वमासातपदत्वमेतिमातरंस्मरतिमातृःस्मरतिमातृकर्मकंस्मरणमित्यादिसंग्रहः। अ
पभ्रंशसंग्रहश्चघटःकर्मत्वमित्यादिव्याकृत्तिश्चप्रथमायाअतथात्वात्। नचैवंघटमानीयतइत्याद्यसंग्रहः। न

हित आनयनेघटकर्मकत्वाच्चयः किंनुघटे आनयनकर्मचस्यनवाविभक्तिवेअतिव्याप्तिरसाधुत्वानिश्चये
येतस्याघनुभावकत्वात्तानन्वघटकर्मचस्यप्रतियोग्यानयनेघटःकर्मानयनस्येत्याद्यव्याप्तिः।तत्रषष्ठ्यर्थस्या
प्यधिकस्यप्रवेशेनघटमानयेतिबोधविलक्षणबोधहेत्वात्एवंतादृशविभक्त्यंतत्वविवक्षायामपदोषःसमासे
सर्वत्रचयबोध वैलक्षण्यात्तदध्यादिपदप्रवृत्तित्वादिवंद्वितीयांतत्वादिकमितिनत्रिभक्तिकप्रवेशः।वस्तुतोनानुगमे
पिनात्रदोषः।तावदभावकूटस्यप्रवेशात्लाक्षणिकस्यानुभावकतापक्षेयद्यपिनेदंपदेकारणतावच्छेदकंकिंचित्तन्न र
च्चयप्रतियोगिशरीरतयात्तपदत्वंपदद्वयसाधारणंतथापिपदजन्योपस्थितेरिदमेवयोग्यतावच्छेदकमित्याशयेना
हातस्मादितिवस्तुतोघटकर्मकमित्यादेरर्थमेदाच्चयविरोधिचात्तत्तदच्चयविरोध्यजन्यत्वंतत्रद्वयबोधकारणतावच्छे
दकंवाच्यं।तथाचानुगमावश्यकत्वेलाघवात्तत्तद्द्वयमेवतथाएतेनाद्वयविरोध्यजन्यत्वस्यासामान्यत्वमपिविनिग
मकंपास्तं।पदस्योत्तेरूपकारणतावच्छेदकमितिश्रोत्यादौनैतान्निति।यथाश्रुतेपदार्थोपस्थितेरत्तरपेणाहेत्वा
क्षिप्तानेरत्तछेदकानवकाशादितिध्येयं।एवंसतिघटःकर्मताआनयेत्यादावप्यन्वयबोधःस्यादित्याशयेनसमाध

त्तेरुक्तीत्यत्रापिविभक्त्यादिसमभिव्याहृतत्वंदेयं।अन्यथायथोक्तातिप्रसंगात्।तात्पर्यग्राहकत्वंतात्पर्यं
ननुवृत्तिकृत्यनापदार्थोपस्थित्यर्थमेवस्यादित्यत्राहकिंवेतिननुवाक्यानदशायामाकांक्षोपस्थित्यवृत्तिरावश्यकीत्यका
शपदेपिकिंचानुभवार्थंतत्रशक्तिरावश्यकाकांक्षास्यस्मरतीत्यादौविभक्तेरर्थत्यक्तेनलाक्षणिकत्वाद्बुद्धेर्ज्ञानमात्रेलाक्षणि
कत्वेआरब्धार्थस्याविवक्षितत्वेअकांक्षापदेवानुभावकतापर्यवसानात्।तस्मात्।यथाकथंचिद्विशिष्टेतात्पर्यमे
वनियामकमितिनघटःकर्मचमित्यादिवारणायान्वयविरोधश्चचवरसदृशदर्शनादिजन्यपरस्परासंभिन्नघटादिचक्षुस्सं
निकर्षाहित्यनघटःकर्मचमित्यादेरननुभावकत्वस्यानुक्तविरुद्धत्वात्यदजन्यत्वमथावश्यकमितिवाच्यं।तात्पर्यभावात्
अनुभावकपदसहेतात्पर्यावधारणेवेष्टापत्तेः।तादृशपदस्यतादृशान्वयबोधेअसामर्थ्यात्।प्रकारांतरायातस्मृतेस्तत्प
दाव्यापारात्वाच्चाव्यापाराळाभव्यापारिणोजननवत्वात्तस्मात्पूर्वोक्तलाघवंवातात्पर्यमितिकिंवैवंविभक्तेरर्थत्यक्तेनतत्रै
वलाघवेनशक्तौप्रवृत्तीनांशक्तिःक्लृप्तिनस्यात्तदर्थानांत्वन्मतेनियतप्रयोगाविषयत्वादिसंबंधेनाप्युपस्थितेरंवूनपत्व
यप्रसंगादितिवस्तुतस्तात्पर्यग्राहकेपिशब्दोपस्थाप्यमेवानुभाव्यमितिनियमएवंचथाघटःप्रमेयइत्यत्रोद्देश्यतावच्छे

काशेतात्पर्यधीरेवनञ्जतः। धूमपदेतुवह्नौनसासातात्पर्यधीः। तस्माद्वेतिायद्युपस्थितिर्नतात्पर्यविषयः किन्त्विदंद्वारपदंपिधानेनसह
चयंबोधयत्विच्छेत्वतात्पर्यंतथापिसमभिव्याहारस्याप्याकांक्षाघटकतयातयाद्वारपदंपिधेहिपदेनपिधानोपस्थापकांतरे
णवासहाचयंबोधयत्विप्रायावश्यकत्वाक्षिप्रायेणोदंतथावउपस्थितत्वेनतस्याश्वोपस्थामकत्वेनपदस्येवेत्यर्थः।
अत्रसमानाविषयतामात्रेणप्रसिद्धवक्तिवाक्यस्यविरोधित्वंव्यवस्थापनाहिशेषबाधस्यसामान्येनापितद्विरोधि
त्वंव्यवस्थापनाच्चैतदयुक्तमितिनव्यदूषणमनवबोधात्। नहिश्रोत्रुपदंवृत्यनेवाधक्रियारोधंकिंतुमीमांसकस्यवक्रुरे
वोपस्थापकालिप्रायसंभवेतत्रचपदंनानुभावकमित्यनिश्चयादत्रयबोधानुकूलोपस्थापत्वसामान्येनपदगोचरा
भिप्रायसंभवेनकिंचिद्बाधकमितिंयेथार्थइतिश्रेवाधावकाशः। वक्रुरभिप्रायस्यपदविषयत्वादित्यभिधानात्त्व
यत्रुमीमांसकस्यवक्रुःशब्दाक्षिप्रायाभावेपीश्वराक्षिप्रायविषयएवपदंकल्प्यमितितद्भिंत्यं। ईश्वराभिप्रायस्य
फलैकमानत्वेनतत्पूर्वंमयहात्। तात्पर्यंचसामान्येनानुमानेनदोषः वस्तुतोलिप्रायविषयःशब्दःकल्प्यत
इत्येवनागीक्रियतेकिंतुस्वयंस्मृतंपदंतात्पर्यधीसाहित्येनबोधकमित्येवसंस्कारतारतम्यादितिप्रागभिधा

नात्। अतएवसंबंधिसंबंधितावच्छेदकोपस्थितिर्दुर्निरूपेतिवक्ष्यति। तन्नापदविशेषमजानतोपिधानात्वय
र्थज्ञानेनानुभवदर्शनात्तदर्थज्ञापकत्वसिद्धेरनुमितौनेतद्विषयः। अन्वयबोधानुकूलत्वस्यान्वयबोधहेतूपस्थि
तिहेतुरूपत्वात्। नचानुकूलत्वज्ञानेपिनान्वयप्रयोजकसंबंधत्वेनज्ञानमस्ति। किंचतेनतथाभ्युपगमेथस्मन्मतसि
द्धापिसामयीतत्रावश्यमुपपादनीयेत्यतआहावस्तुतइति। ननुतथापिसंबंधितावच्छेदकप्रकारकंज्ञानंतथा
न्यथाप्तिप्रसंगात्। नान्वात्रोत्तरत्वादिज्ञानमस्तीतिचेत्। नसंबंधितावच्छेदकत्वंहिनस्वरूपसंबंधात्मकंव्या
प्यतावच्छेदकत्वादिवत्तद्धस्तिद्वद्दिरदत्वादिनानाप्रकारकज्ञानस्यहस्तिपदकस्मारकत्वात्। किंचनतिप्रसक्तोत्तमा
त्रंतत्वंवस्योत्तरटस्येवघटान्वयबोधानुकूलत्वादेरपीत्तिनानुपपत्तिः। संबंधितावच्छेदकस्वरूपरहितत्वधीविरोधि
त्वेनानुगमइत्यप्यकुः। यन्नुतदर्थज्ञापकत्वज्ञानस्यप्रयोजकत्वेघटःकर्मतेत्यादावेवातिप्रसंगः। किंवपदविशे
षज्ञन्योपस्थितेः। प्रयोजकत्वेपदविशेषत्वंज्ञातमेवप्रयोजकंनस्वरूपसत्त्वघटमानयेत्यत्रद्वितीयायाअ
श्रवणेतिप्रसंगात्। तस्मात्पिधेहीत्यादिपदमेवविशिष्यकल्पतइतितत्रा विशेषानुमापकाभावात्। अनुकू

कृत्पदेनपूर्वोक्तयोग्यतावच्छेदकाभिधानान्नतिङ्संगोनवास्वरूपसदेवशेषत्वंप्रयोजकमिति।प्रसंगसंगतिम
वतारयति।तात्पर्याधीनमितिमूलेपरप्रतिपत्तीतिअत्रपरेत्युपलक्षणंयद्यपियद्धितेत्यत्रयदियदुत्पत्तीच्छ
येत्यस्मिन्तेतदर्थपरतानास्यात्।यत्प्रत्ययेच्छयेत्यर्थेप्रकृत्यादिपरतैवनस्यात्।तयाचार्थप्रतीतिप्रकृत्यादिप
रत्वमेवार्थपरत्वंनोक्तंमुख्यंचप्रतीत्यादिपरत्वमेवेत्याशयः।सङ्घुङ्ग्वङ्घरितत्वमेकधीविषयैकपदत्वेनानुसन्धदर्थ
प्रत्ययइत्यत्रसङ्केतितयार्थविशेषणंतदाजातिविशिष्टव्यक्तिबोधानापत्तिः।नवाक्यस्यार्थेनैकत्वंदिःसंख्यैक
वृत्तिविषयत्वंअनेकवारकाचित्तैक्रियापदादित्युदाहरणविरोधात्।नानक्रियाव्यक्तिनामप्येकवृत्ति
विषयत्वात्।घटावित्यादेरेकघटपदेनघटद्वयबोधासंभवमूलवैकशेषानुशासनाविरोधाच्च।तथाव———
कात्यायनः।प्रत्यर्थंशब्दनिवेशादितिनवार्थपदंजातिविशिष्टव्यक्तिपरघटंपदंयानयेत्यादौतदुभयकर्मकेक्रिया
संभवेनाकृत्यनापत्तेः।यदिचज्ञानेविशेषणंतदोभयार्थगोचरैकज्ञानसंभवात्।ऊचाकृत्तिरितिचोच्यते।अर्थप
दमत्रवाक्यार्थपरमितिनकोपिदोषः।घटपटोभयकर्मकानयनरूपैकवाक्यार्थविवक्षायांतुनाकृत्तिः।एकशे

षानुशासनमपिघटपटौरूपवंतावित्यादिवाक्यभेदस्थलएवसार्थकंव्यक्तिनातिप्रत्यूषुत्रिष्वपिएकत्वंविशेषण
मितिनुपरमार्थः।अतएवामुष्काद्भातराहरमित्यत्रवाक्यार्थस्यैकेपिसङ्घुङ्ग्वङ्घरितत्वायैनैकवारबोजननिकृत्तिरितिश्री
दत्तः।नवज्ञानेतद्विशेषणानर्थक्यंब्राह्मणादिपदानांचैत्रादिवन्नामत्वेनुभयप्रकारकज्ञानवारणार्थत्वात्।नचैव
मपिश्येतोभवतीत्यादिशब्दश्लेषेपदभेदान्नतन्न्यायावतारःएकपदेनैकवर्णसमुदायस्याभिधानात्।अर्थश्ले
षेवशब्दश्लेषेपियुगपदुभयबोधेक्लेशानुभवादित्यभिप्रायः।पंकजादिपदेनुयोगौढ्वरेपुष्पवंतादिवदन्यैवव्यु
त्पत्तिःयोगार्थोपहितरूढ्यर्थएवतत्तस्यसामर्थ्यात्तयोगिकरूढेरूहिदादिपदवदावृत्तिरेवायतएववतत्तस्यसामर्थ्या
त्तयोगिकरूढेरूहिदादिपदवदावृत्तिरेवायतएवपदस्वभावएवनियामकोतएवयत्रमानोत्तरेणस्वभावांतरावधा
रणंतत्रनानार्थधीरपीत्याहुः।अतएवेतिचनुपदस्वभावनिरासेनतात्पर्यमात्रनियामकतापरोयंग्रंथः।पुष्पवंतादिपदेपिनात्प
र्यवैलक्षण्यादविदेवमात्रबोधापत्तेः।पुमिक्रायानियंतृमशक्यत्वात्।एतच्चेतिलिंङ्पदस्यैकोद्धारणंतभीवेनस्वारसिकस्वर्ग
जनकत्वकार्यत्वेपुशक्तिवश्यंतीभावःएकत्रोद्धारणेअर्थद्वयतात्पर्याभावेआवृत्तिरपिनस्यादितआहएकस्मिन्वाक्यइतिएका

नुभावावच्छिन्नत्वमेव वाक्यस्थैवत्वमित्यपि प्रायः। अन्यथार्थैक्यस्थैवैव वाक्यता रूपत्वेनोक्तिसंभवाभावादितिध्येयं। अ
त्रयुगपदुभयाश्रयबोधेतात्पर्याभावान्नावृत्तिः घटः कर्मत्वमित्यादिवत्यदानामेवोभयाश्रयबोधास्वारस्यात्। ह
हा। नन्विदमितिद्वितीयेत्वाह। आवृत्तावितिआवृत्तिलक्षणयावाक्यभेदगौरवमेवदोषइत्यर्थः। पुत्रदीनाशइतिउपलक्षणमि
दं अमाद्वयपरत्वग्रहसामग्र्यावस्थकीत्यधिध्येयं। वृत्यकालावादिति। नचैवंकार्थातिप्रायेणप्रयुक्तस्यद्वितीयार्थबोधक
मेवकृत्यवंतात्पर्याभावेनैवोपपत्तेः। नचशुकादिवाक्यस्यतात्पर्यविनापिबोधकत्वेदृष्टंतात्पर्यस्यसामान्यसामग्रीत्वव्यर्थ
नादित्याशयः। एकवाक्यतभावेणतिएकपदार्थोपस्थितिसंतर्भावेणेत्यर्थः। योगपद्येतिएकावृत्तभवंतर्भावेनैत्यर्थः। नन्वव्युत्पन्न
भावेहेत्वंतरंवादयिनुमाहानचाशक्तीतितस्मादिति। ननुयत्रत्रमेणार्थद्वयंज्ञानान्वितीच्छातत्र किंप्राथम्येनियामकंयद्वि
द्धोपस्थितित्वादिसामग्रीविशेषबलकल्पादिवातथातदाग्रहेतथास्तु। पुष्पवंतादिपदेतुमिलनेवव्युत्पत्तिरितिनतत्रव्यभि
चारइत्येके। तन्नायावच्छक्तीवेबोधयच्छितीच्छावत्सामग्रीबाधेनतादृशेच्छायाअपिअमिलितविषयत्वेनशाब्दबोधानंगत्वात्। युगपद्बोध
च्छायाअनंगत्वेनविनिगमानमास्तीनकिंचिदेतत्। अस्मपदोच्चारणमितिमूलेनुच्चारणमुपस्थितिः। विवादपदत्वेनानार्थत्वेनज्ञात

विषयत्वेनत्वेवशक्तिग्रहायुक्तावकल्पेनानाकारकाचितेकक्रियापदेआवृत्तिरनुपपन्नेत्यतआह। एकस्मेवेति। नज्ञातित्यतएवः
वयमेकत्वमित्याह। एकशक्तीति। विदुताग्रिप्रायमेतत्। तेनविभक्त्यादीति। यद्यद्वैपित्तीयाकर्मणिक्ताएकवचनंयैवैकत्वे
इतिभिन्नावच्छेदेनशक्तिग्रहेनैकोच्चारणंतथीवःसंभवतीत्यहंसंमार्ष्टीत्यादौसंख्यानन्वयेपिकर्मत्वांशयस्यज्ञानातीत्यादौ
यत्तुस्यनन्वयेपिवर्तमानत्वस्यान्वयाच्चतथापिपुष्पवंतादिपदमत्रोदाहार्यैः। अतएवसंविज्ञानबहुव्रीहिःनत्वेवंविनिगमे
वव्यवस्थितिरितिः। तदप्यत्वेनापिविशेषणादित्याहुः। ननुयपरमित्यनंतरंवः पूरणीयःयथाश्रुतइति। शक्तिपदस्यवृत्तिपरत्वात्
आपिपदांतरइत्यपेक्षणादर्थाध्याहारनिरासात्। स्वशक्तिरपिहिपदार्थोयच्छित्यर्थमेवापेक्षितानानुकारणत्वेनेतिभावः। अत
एवेति। स्वकीयशक्त्यंतराप्रसिद्धेरेवेत्यर्थः। व्यभिचाराद्धावत्साबाधिकरणेऽप्रसिध्यासाध्याधिकरणत्वयहासंभवादित्यर्थः।
उच्चेतिएकोच्चारणांतरभवीत्यर्थः। नचैवमपिसैंधवस्यसैंधवमित्यत्राश्वस्यत्वेनाभिमित्यर्थबोधेपिवेव्यभिचारः। द्वयोरपिस्वी
यशक्त्यंतरविषयापरपदार्थबोधकत्वादितिवाच्यं। स्वशक्तेत्यस्यापिसाध्येप्रवेशतभावात्। प्रतियोरितिमूलंयद्यपि
तत्रोपस्थितिरेदात्रप्रकृतन्यायविषयतातथापिवेकदाग्रहेकार्थानुभवमात्रेशांतोयं। अर्थैक्यस्येति। यदाहुमिश्राः। अर्थैक्यया

MEMORIAL

देवंगावंस्याकोऽयंवेद्विभागेस्यादितिअत्रस्योनंतेस्यदनंहणेमिश्चतस्यधारवासुषेवेवृत्ययामितस्मिन्सीदामृतेप्रतितिष्ठ
ब्रीहिणांमेधःसुमनस्यमानइत्यत्रवत्ययामीत्यंतेस्यदनार्थेतस्मिन्नित्यादिसादनार्थमितितस्यवैत्रोगतस्तत्सुत्रःस्वागतं
इतिलोकवाक्यस्यचवारणार्थेवंयत्वत्यायामितस्मिन्सीदेत्येवंविभागेसाकांक्षत्वात्तावन्मात्रेयभगोवांविभजत्वर्यमावां
विभजन्तुपूषावोविभजत्वित्यत्रापिदध्यात्वेतेसर्पिषाक्तेइतिलोकेवविशेषणीभूतपूषादिपदेपिविशेष्यीभूतविभागस्येव
क्यादितिविभागेसाकांक्षत्वमुपपन्नंतदाकुर्मदृपादयःतस्मात्यदेषुयावत्सुश्रयमाणेषुदृश्यतेविस्पष्टमेवयमर्थस्यतावतामेवक
वाक्यतेतिनत्ववाक्येक्यादृक्यादर्थैकंयंतत्रचवाक्येमित्यन्योन्याश्रयःपदार्थःपदविस्तातैर्वाक्यार्थःप्रतिपाद्यतेलोकसिद्धे
र्नतत्रास्तिवाक्येक्यत्वनिमित्तंतेत्यभिधानात्तायच्चत्रवनेसिंहइत्यादिवाक्यस्यप्रवृत्तिनिवृत्युभयपरयोर्वाक्यलेदइत्युक्तं
तत्त्ववयोलक्ष्यितमितिरहस्यंघोषमत्स्याबितिद्वित्वावछित्रत्वयप्रतियोग्युपस्थितौतस्यजलेऽन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधाने
युगपदपिवाक्यलक्ष्ययोस्तात्पर्यधीसंभवाच्चेत्यर्थःनन्वेवमितिचदितात्पर्यवत्तादेवस्मादेवार्थद्वयधीस्तर्हितद्बलादे
वाक्षुल्लवद्वयमपिस्यादेवेतिसूत्रत्ययनियमभंगेऽनिताऽनुभवेपिअनुभवांतरंस्यादित्यर्थःसामग्रीसचइतितथाचो

स्वर्गोयंनासंभवधइतिभावःअत्रऋतपदस्यपुनरपस्थितिरित्यनुषंगानुवृत्त्याकृतीनांयोगिकावृत्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तंसामा
न्यलक्षणंऋतस्यतज्जातीयस्यवाऽनुद्बुध्यसंस्कारपदार्थांतरेणोपस्कापनमाकृतिरितिपरिभाषिकीविशेषसंज्ञासाच्चतद्वाच्य
ऋतेऽन्यत्रऋतेचपदेइतिद्विधासमभिव्याहृतस्योद्बुद्धसंस्कारपूर्वार्थेनोपस्कापनमनुषंगःअन्यत्रऋतान्नांतेनैवार्थेनाच
ख्यानवृत्तिःसावयंगास्त्रोतोवत्संऽकल्पतिवत्सिंहावलोकितंचेतिधाऽऋतस्यऽध्यारंशेषऽइतिविवेकःननुपतंत्रतात्प
र्यमनियमादनियामकमतऽआहतदवधारणंचेतिमूलेऽन्यायावधार्यमनादितात्पर्यनियतमेवेत्याशयःहेचंतरक्रियाताऽत्पर्यो
गताशेषचेनान्तरंयंयंव्याख्याऽमाहनूक्षरोतिःननूक्तेतिशङ्कतदुपजीव्यादीत्यर्थःतथाचवाक्यत्वमितिचयेपिपक्ष्य
मानवेदभागादिप्रागभावस्यप्रथमवेदादिपूर्वमपिस्वाश्रयसजातीयध्वंसव्याप्यतांतथापिसजातीयध्वंसाव्याप्यंचेतदसमान
कालत्वमात्रमित्यधिप्रायःननुस्वतंत्रऋतवेदाऽसिद्धेर्धर्म्यसिद्धिःनयज्ञेयिस्वतंत्रास्मदादिऋतवेदजातीयंपक्षःसाध्येवप्रक्ष
तस्वातंत्र्यविवक्षणान्नदोषइतिवाच्यःस्वतंत्रऋतत्वोपादानवैयर्थ्यापत्तेःएतेनथकारस्यप्रामादिकत्वादस्वतंत्रऋतवेदजातीयंपक्ष
ःयद्वासुऽअत्यंतमतंत्रःपरतंत्रोऽस्मदादिरित्यर्थइत्यपिव्याख्यानमभुद्बुमित्याशंक्याहवेदजातीयमितिएवंचनिर्द्धारितविशे

धर्मिस्वरूपंसाध्यत्वेनसाधनीयमितिमूलाचयइतिभावःवस्तुतस्त्वतेऽङ्गतवेदज्ञातीयस्त्वतेऽपुरुषप्रणीतान्यतरत्वंसा
ध्यंतेनानिर्द्धारितेत्यपियुज्यतेनत्वाप्रसिद्धिःवेदत्वाविवक्षायांनुपयुज्यमानभारतेव्यभिचारस्यसंभवइतिवाच्यंशाङ्कतइपत्नी
वीत्यादिसत्यंतस्यैववेदत्वस्यसाध्यप्रवेशेभिप्रेतस्यधारयासुषेवंकृत्वयामितस्मिन्नदृष्टार्थकभारतादौव्यभिचारसंभवा
तान्यैवंपक्षसाध्यविभागएवास्त्वितिवाच्यंआद्यभारतेऽंशतःसिद्धसाधनादितिव्याख्येयंयद्यपितत्तद्वेदभागस्यापि
नदृष्टार्थकभारतादौव्यभिचारसंभवात्तथैवंपक्षसाध्यविभागएवास्त्वितिवाच्यंआद्यभारतेऽंशतःसिद्धसाधनादि
दिवाक्येयंयद्यपितत्तद्वेदभागस्यापिपक्षत्वेनदोषःपक्षसमतयाभागांतरेव्यभिचारासंभवात्तथापिसतिसंभवो
द्भतिन्यायादनुगतेपक्षतावच्छेदकेनिर्द्दोषेशङ्केतिमूलेनत्वप्रथमेतिअत्रवंशाभावतत्तयादोषाभावेपिनिःप्रयोज
नत्वांवूयेअत्रेतिमनःश्रोत्रेत्यंतरिक्षेप्रसिद्धेइत्याशयःएवंचवेदार्थस्यमानसधीविषयत्वयाअसंभववा
रणार्थमपिप्रमाणपदमित्यवधेयंअपेक्षितेत्यादिस्वर्गोयागजन्योन्याजन्यत्वेसतिजन्यत्वादित्यादीनांप्रमा
जननायावाधितत्वधीहेतुवेदाख्यातजन्यज्ञानेचाप्रमाणनिश्चयार्थंविपक्षबाधकतयाशङ्कधीमूलकत्वस्यवापेक्षा

साध्यादिप्रसिद्धिसापेक्षत्वात्तत्स्वरूपलाभार्थमपीत्यर्थःवैशद्यस्वरूपंनोपजीव्यंअनागतशब्दज्ञानेनापिप्रमाण
प्रवृत्तेरित्यतआहशब्दप्रत्यक्षेतिअयद्यपिवरमप्रमाणपदंशब्दार्थार्थंवक्ष्यतितथापिपौराणिकादिवाक्यमीदृशमु
दाहार्य्यंननुतदुच्यतेतिअत्रनञोविषयोर्थकांतशब्देनसमासानंतरंतद्धितोत्पत्तौपंचम्यर्थहेतुत्वस्याभावेऽन्ययोभ्य
थानन्वयापत्तेरितिध्येयंशब्दस्यापिप्रमाणस्येतिज्ञायमानवूरणस्यशब्दस्यप्रमोपधानार्थंवक्तानोपजीव्यविद्वादि
त्यर्थःवाक्यार्थज्ञानमात्रेणेतिवैवक्षशब्दादयमर्थोज्ञानतदुत्पत्तेतद्वाक्यार्थस्यश्रोत्राज्ञानेपीत्यर्थःनन्वेवंचेत्रेःशब्दा
यतदुत्पत्तेरपिनशब्दोपजीवितावाक्यार्थत्रयेणाप्युपपत्तेःकिंशब्दसाक्षात्कारंविनापिदूरान्मुखचेष्टादिनानुमाने
नेतादृशवाक्यप्रयोगसंभवात्वक्ष्यंशब्दप्रत्यक्षोपजीवितेतिचेत्तर्हिवाप्रत्यक्षपदेनज्ञानमात्रंविनाज्ञानहिशब्दज्ञानं
विनाशब्दायतदुत्तिवाक्यप्रयोगोस्तिनचभ्रुकादेरस्त्रेवद्वितीयप्रमाणपदेनात्तात्पर्यवाक्यातिरिक्तस्यापिग्रहणा
त्तानवस्थेयमस्मिन्नशब्दविशेषप्रत्यक्षपूर्वकमेवैतादृशवाक्यंतत्तत्परमेत्तत्रायोग्यतायाइदंचज्ञानंचविशेषेणे
शब्दायदुतदुत्पत्तिम्यांनिःवाक्यार्थतावच्छेदकावच्छेदेनतदुपजीविताया विवक्षितत्वात्तदुत्पत्तिवाक्येयमर्थो

इत्यंशशब्दतदपेक्षज्ञानत्वंशांतरेपीति। तन्नाचैत्रःशब्दायतइत्यत्रापिचैत्रइत्यंशशब्दानुपजीवनात्। वाक्यार्थज्ञानार्थी
कथंचिदपेक्षणस्योक्तवाक्येपिसमानत्वात्। यद्वाचैत्रशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाभावेपीत्यस्यवाक्यार्थज्ञानाती
तत्तादिदशायामपीत्यर्थः। वाक्यार्थज्ञानमात्रेणप्रयोज्यवाक्यार्थज्ञानमात्रेणेत्यर्थः। एवंचचैत्रःशब्दायतइति
शुकादिवाक्यस्यापिशब्दज्ञानाभावेप्युपपत्तेर्वाक्यार्थज्ञानपर्यंतधावनमनर्थायसत्वेराहायहेति। तच्छब्दज्ञेति।
दर्शादिवाक्यार्थबोधेमनसोपिकारणत्वात्तद्जन्यवाक्यार्थज्ञानानुपजाविद्वाचेत्यर्थः। नचैवंमानसप्रत्यक्षमूलकेऽ
वेऽहंसुखीत्यादिवाक्येतिव्याप्तिः। मानसप्रत्यक्षेमनोन्यसाधारणमितिप्रक्षेपेउक्तमितिचेन्नानतत्रशब्दानुपजी
विताव्यनुमानादिविषयार्थत्वात्। उक्तसाधारणपदेनसामान्यकारणतानाश्रयस्यैवोक्त्वाविशिष्टज्ञानादेरिति
तिरुदपलक्षणंशाब्दविशिष्टज्ञानस्यसमनविषयकवाक्यार्थज्ञानानुपजीव्यशिष्टमावात्रेतिध्येयं। वेदा
र्थगोचरायाइतिव्यद्यपिवेदार्थज्ञानस्यनवेदार्थज्ञानोपजीवितातथापिवेदार्थगोचरज्ञानसहकृतमन
सइत्यर्थः। ननुतथापिस्वर्गपदार्थमात्रज्ञानोपजीव्यशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानोपजीवितावाक्यार्थ

वहिर्भावेपिगंगास्नानधनसाधनमित्यादेःपदार्थानांलौकिकेनशब्दजन्यज्ञानमात्रनापेक्षणादसंभवस्वप्नमे
तादृशज्ञानमूलकसामान्यलक्षणायामप्येवंनवादृष्टद्वारकसाधनतायाविशेषोनतत्रविषयःसाध्यज्ञानस्यो
योः। सेसर्गमर्यादयातद्बाधकाभावात्। नवतत्रसमानप्रकारकोतदनंतरंसाधनत्वप्रकारकस्मरणस्यो
प्यादितिवेत्। नपूर्वसिद्धांतएवनिर्दोषत्वात्। नचस्वर्गोतियद्यपिपशुसाधनत्वादिप्रकारिकानवेदोपजीविकातथा
पिवेदाभिप्रेतादृष्टसाधनत्वप्रकारकतानशब्दानुपजीविनीत्यर्थः। मनोमात्रेति। बहिरिंद्रियायोग्यसामान्यस्यैवत
त्प्रत्यासत्तित्वादन्यथातेषांज्ञानजनकत्वहानेरित्याशयः। वस्तुतोभयवादिसिद्धप्रमितिःएवप्रमितिपदार्थरा
तिःनात्रोक्तिवप्रत्यक्षमात्रायांसंभवशंकापक्षतावक्तेदकत्वाच्चनोपरंनव्यर्थतातेनवाक्षादिसाक्षेउपनीत
वेदार्थज्ञानसंस्कारसंस्कारेणापिसंभवः। अतएवयदिदेवतास्मरदानादिनावेदार्थप्रतिभानेप्रामाणिकेतदातद
पिवारितंज्ञानुयागस्वर्गसाधनमेतद्वाक्यार्थइतिव्याख्यानार्थः। सचनोक्तानुमानयाद्योयागत्वादीनामप्रमानादत्रा
ह। अर्थपदस्येति। तात्पर्यविषयीस्रतोर्थःप्रतिपाद्यप्रतिपादकभावःएवेतिभावः। स्वसमानेतिव्याख्या

नसमानप्रकारकतानुतत्राप्यस्तिव्याख्याताइत्यस्यतदर्थस्यापकत्वेनज्ञापिताइत्यर्थात्तृतिभावः।वेदतद्व्याख्यानयोरि
त्यत्रततत्व्याख्यानंतद्व्याख्यानसाध्यकमनुमानेयद्वातत्रैश्वरत्वादिशंकावारणायवततत्वदंव्याख्यानार्थंव्याख्यानुरि
श्वरस्यशब्दत्वमानमानात्।यद्यप्येवंयागःस्वर्गसाधनमित्येतस्यार्थःइत्येवंव्याख्यानस्यार्थांशेवेदसमानप्रका
रकत्वाद्दोषानुद्धारःतथाप्यंशभेदेनविवक्षयतइतिभावःसंकेतयाहवंव्यवहारद्वारायघटमानयेत्यादिवाक्यंशब्द
विधयाततत्याहवंतुयन्नइःखेनेत्यादिवाक्यंसंयाद्यमेवश्लोकोऽपक्षंशइत्यादिवृत्तिध्येयंवाक्यिंत्रुनेदंलक्षणंवि
त्रुपक्षतावच्छेदकमात्रमितिवेदव्याख्यानसंकेतयाहवंभगवद्वाक्यवेदक्षिन्नादृष्टार्थकभगवद्वाक्येषुनातिव्या
प्तिर्दोषःलोकिकस्मृत्यादिवारणंलंशतःसिद्धसाधनवारणायनत्वतिव्याप्तिवारणायस्यादोषत्वेवाक्यत्वमेव
पक्षतावच्छेदकंनिर्दोषंस्यादित्याहावस्तुतोऽदृष्टकार्थकाध्ययनयोग्यपरब्रह्मप्रमाणपदैनेवव्याख्यानादिवा
रणंयद्यपिकर्मब्रह्ममंत्रकांडनामैकवाक्यतयासर्वेषामदृष्टेब्रह्मणिवात्पर्यमावश्यकं।तथाहुराचार्याःब्र
ह्मैवहिवेदोयमितिदृष्टोहितस्यार्थःकर्मावबोधनंनामेतिउशवरस्वामिनःतथापिसमाधिसौकर्य्यदाहातस्ये

त्तिापरमतइतिवेदनजनकोवेदोवेदनाश्यापूर्वप्रत्येतितत्त्वलक्षणादिनिभावः।आधुनिकेतित्तस्यशब्दजन्यतत्पुत्यक्ष
जन्यत्वात्।नचशब्दज्ञानजन्यत्वंज्ञापमानशब्दजन्यत्वंवानशब्दप्रत्यक्षेद्वितीयादिज्ञानस्यप्रथमादिज्ञानजन्यत्वादितिभा
वः।वाक्यार्थज्ञानस्येतियद्यप्येवंस्मृत्यादेरप्यवारणापत्तिःतथापिस्मृतीयेच्चारणापेक्षोच्चारणेव्यभिचारात्रवाक्यार्थज्ञा
हेतुरेवयदाहासजातीयशब्दआविणइतिनचवंस्मृतिजन्यवाक्यार्थज्ञानमूलकवेदेवशात्सम्पन्नवेदेऽव्याप्तिःवाक्यार्थज्ञा
नंविनादेववशंसपन्नस्मृतावतिव्याप्तिश्चनचशब्दामूलकत्वंशब्दविशेषणंशारीरांतरस्थवेदजन्यवाक्यार्थेनव्यभिचारात्
देववशंसंपन्नशारीरांतरीयवेदेतथाप्यव्याप्तेःएतेनशब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वप्रयुक्तप्रामाण्यावच्छेदकरहितत्वमपास्तं।
तद्विजातीयतदर्थकशब्दस्यतत्रापिसत्वात्।अतएवाधुनिकाव्याप्तिवारणायविजातीयत्वमपिशब्दविशेषणमपास्तं।न
चाव्याप्तेःशुकाद्यदीरितस्मृतावतिव्याप्तेःवरादिजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यस्मृतावतिव्याप्तेश्चेति।अत्रकश्चिद्विजातीयशब्दा
प्रयोज्यवाक्यार्थज्ञानवत्वंवतात्पर्यग्राहकश्रुतिशब्दजातीयत्वमुत्तरदलार्थः।साजात्यंचानुपूर्व्यैववरादिनावाक्यार्थज्ञानोत्पत्ति
संभवेतदप्रयोज्यत्वमपिदेयं।विजातीयेत्यादिविशेषणंन्नपरमतेऽसिद्धेः।अस्मन्मतेतुविजातीयपदमुपरंजकंस्मृत्यादा

धीश्चरीयस्थानस्यहेतुत्वेपिनतदीयकंठतालुत्वादिनत्वमितिनातिव्याप्तिरितितात्पर्यम्।नचस्तुत्यंतमपिव्यर्थंकिंचपुराणादिसमानानुपूर्वीकंशुकवाक्यवारणायदृष्टार्थंसत्यंतंअपिचपक्षतावच्छेदकतयापरंनकंमपिनदृष्टमित्यस्वेराहः।अजन्येतिकार्यत्वात्स्मारकसमान्यतयानिश्चितेअजन्यस्मारकोपस्थितिंविनाजन्यस्मारकानजन्यत्वंदुर्ग्रहमित्यर्थः।अनर्थकत्वादितिअर्थपदस्यवाक्यार्थपरत्वाद्योग्यत्वमित्यविषयेऽर्थोपस्थेतितत्रनास्तीत्यर्थः।तादृशअमितिविषयार्थकत्वेपिनत्वविवक्षायांशुकार्थबाधापत्तिरित्याशयः।निरर्थकस्तोभस्तुवेदवाक्योपदृष्टार्थंकालपूरणार्थंवर्गीयतइत्याहुः।अनधीयमानसंग्रहार्थमाहायोग्यत्वमितिततश्चवेदवंयतन्नद्वाक्यत्वादिकमनेकमितिभावः।नचवेदसमानार्थकपुराणसमानानुपूर्वीकदेवशस्यन्नशुकनाक्येतिव्याप्तिः।पुराणांतरत्वत्यक्तात्मस्वरूपेवेदपदप्रवृत्तिनिमित्तेमतभेदेननानार्थत्वमिश्रमेवेतिभावःयद्यप्यदृष्टार्थत्वमदृष्टतात्पर्यकत्वंदृष्टार्थकानुरोधात्तत्रवैदिकघटादिपदसंकेतयाहकत्वहारार्थकेश्वरवाक्येतिव्याप्तेःनित्यानुपूर्वीकत्वंचनित्यनुमेयवेदाव्याप्तेःतथाप्यदृष्टार्थकत्वमदृष्टोपायोपदेशकवाक्यैकवाक्यत्वंतद्ब्रह्मवाक्यघटवेदृष्टार्थवेदेक्तिनचेतादृशसंकेतयाहकत्वाभावेनित्यानुपूर्वीकत्वंचानित्यानुपूर्वीरहितत्वमितितात्पर्यम्।अनित्यत्वंचानुपूर्व्याःस्वजातीयध्वंसाव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्व

मतोनवेदानुपूर्व्याउत्पत्तिमत्त्वेपिदोषःनत्वेकैकपदश्रवणेनपदार्थोपस्थितेोमनसासंसर्गीकृत्यधित्वास्मदादिप्रणीतस्मृतिसनुपूर्वीकवाक्येतिव्याप्तिः।नहितत्रविजातीयानुपूर्वीकथमप्युपनीया।किंचेश्वरवाक्यत्वस्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽध्ययनविधिप्रवृत्तिस्तत्पुरुषौपयिकतावच्छेदकनिर्णयेईश्वरवाक्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयइत्यस्मरस्याशुशुमोन्नशुकादिवाक्यवारणायपक्षांतरमाहावस्तुतइतियद्यपिवाक्यार्थस्यानजन्यत्वमेववस्तुवृत्त्याप्रामाण्यप्रयोजकंतथापिप्रयुक्तत्वंव्याप्यमाश्रित्यसामान्ययोरितिन्यायेनस्मृतोविशेषोपिप्रयोजकइत्याहुःशब्दपदंचेतियद्यपिशब्दपदंविनाप्येतत्तत्तल्लक्षणंतेतथापेकैकपदवारणायवाक्यत्वलाभायशब्दपदमितिभावःयदाहवाक्यांतर्भूतपरमितिशब्दाभासस्यापिलिंगतयाआकाशादेरप्रमाणत्वाच्छब्दविधयाप्रामाण्यलाभार्थंशब्दशब्दइत्याहुःसत्यंतेनलौकिकाप्तवचनस्मरदलेनस्मृतिपुराणेतिहासाद्यन्यत्वमुक्तमित्यपिवदंतिमीमांसकमतसिद्धसर्वज्ञकामन्यजातीयवाक्यंचवेदत्वमितित्ववयंअस्मियद्युक्तवेदसमाख्याविषयत्वंवा।मंत्रत्ववत्रायदहुःयास्मिकानांसमाख्यानेनिर्दोषंमंत्रलक्षणमितिप्रतिभेदेनवेदसमानानुपूर्वीकवाक्यंतुसर्वपक्षेसंग्राह्यमेववाधकाभावादित्यवधेयंयथाकथंचित्साजात्यवारणायाह।समानजातीयेतिअत्रोच्चारणपदमनुसं

धानपरहेत्वरपिवोच्चारणगर्भइतिनमोनिश्लोवेव्यपिस्वारइतिनमोनिश्लोवेव्यपिस्वारइत्याहुः।यद्यपिवेदत्वावच्छिन्नपक्षता
यांतन्नहाकस्यजातीयानुपूर्वीगर्भसाध्येनानुगमःवेदसामान्यानुपूर्वीभेगर्भत्वेनवेदमूलकस्मृत्यादोव्यभिचारःतथापिस्वस
मानजातीयोच्चारणापेक्षोच्चारणविषयभिन्नजातीयत्वंसाध्यमितिनानानुगमःस्वपदार्थस्यप्रतियोगिकोटिनिवेशात्।अतएवनमो
निश्लोवेपिव्यभिचारःयद्वातन्नहागस्यपक्षत्वेतस्येस्वपदार्थत्वेतन्नदानुपूर्वीविशेषत्वंवाच्यंतिरेकीतिध्येयं।अत्रचनानात्वगौ
रवान्नकपिलादिनार्थांतरं।नापिस्मरस्मृतीसम्वादवरादिनिष्पन्नवेदसा।जात्येनसिद्धसाधनं।पदानांवेदकवेदत्वावच्छि
न्नेसाध्यनिश्चयात्।तन्नहागपक्षत्वेनतद्भिन्नत्वस्यापिसाध्येप्रवेशात्।धर्मांतरेतिति।अत्राहुरन्येवसाजात्यविवक्षायांनु
पक्षतावच्छेदकवैकोप्यशतःसिद्धसाधनमतेनसाध्यांतरमित्याशयः।अत्रापिपूर्ववदेवस्वपदस्यप्रतियोगिकोटिनिवेशेना
न्योन्याभावगर्भंसाध्यंनवाऽत्रदेववशस्यन्नवाक्यवृत्तिनयासिद्धसाधनंतथोच्चरितजातीयमात्रवृत्तित्वस्यसाध्यत्वात्।
एवंवप्रमाणतावच्छेदकंप्रमाणमात्रवृत्तित्वमेवमयत्वादिवारणायदृश्यंतनवेदत्वादेरुसाध्यमस्त्येवेत्यालोचयामः।
महाजनेतियद्यपिमहाजनपरिग्रहमात्रवृत्तित्वमिदंतनवेदत्वेपितदवच्छिन्नत्वयजनकत्वंतुनवेदत्वे।किंतुस्मृत्या

दिसाधारणप्रमाणवाक्यत्वएवेत्यसिद्धिः।तथाचदृष्टार्थकाध्ययनविध्युद्देश्यतावच्छेदकत्वंतादृशंचवेदत्वपुराणत्वादिनाद्वि
शेषत्वादीत्याहुः।स्वाश्रयसजातीयानुपूर्वीव्यापकत्वंतत्वमितिकश्चित्तायोग्यवाक्यत्वइति।अत्रनश्लेषायोग्यवाक्यत्वंवाव्य
भिचारः।साध्यसामानाधिकरण्येनस्वसत्वमितियावत्।ननुवेदत्वइत्यसिद्धिरित्यर्थः।शब्दाजन्येतिमूलेवस्तुतोशतःसिद्धसाधनस्या
स्यादोषत्वात्।प्रतिनचाजन्यवेदादौसाध्यनिश्चयेऽसिद्धसाधनासंभवाच्छब्दाजन्यत्वमनुपादेयमेवबाधवेनैवसानपर्यवसा
नाच्चनमन्वादिनार्थांतरं।अत्रचनविपक्षबाधकोतरापेक्षापियथार्थपदंतादृश्यसिद्धयेऽत्रसिध्यापीष्टानिर्वाहात्।नचैवंबाक्या
र्थपदमपिव्यर्थपदानुपूर्व्यादिलाभायचेन्नसिद्धसाधनादितिरहस्यं।तस्यहेतुमतीतियद्यप्येवंविवक्षितसाध्येमन्वादिस्मृतौव्यभि
चारःतथापिसाध्यश्वदृपदंसजातीयशब्दपरमतोनदोषः।तत्वंचपरंपराशंकाः प्रामाण्येशंकैवसाचनप्रामाण्याग्रहकाभावात्।
स्वकर्तृकतापक्षएवमहाजनपरिग्रहस्थैवतत्राग्रहवत्।मूलाप्रतिसंधानदशायांतस्यप्रामाण्याग्रहकचेप्रमाणशब्दत्वहेतो
रेवासिध्यापत्तेःनापिदृष्टहीनेपिप्रामाण्येनिर्वाहकाभावेनापपत्तित्वप्रतिसंधानात्तत्रयहेऽप्रामाण्यसंशयात्तपूर्ववेदप्रामाण्यस्यैव
तन्निर्वाहकत्वात्तानचनिरपेक्षप्रमाणमूलकत्वेमहाजनपरिग्रहवनस्यादितिवाच्यंतस्याप्यनादित्वादित्यतआहुः।अन्यथा

त्याचारयोरितिमूलंश्रुतिस्मृतिविरोधेश्रुतेर्बलवत्त्वे विरोधाधिकरणसंवादमाहायथेतिातत्रमूलयुक्तिमाहास्मृतेरितिाननुवी
हियवत्ववत्प्रकृतेपिविकल्पोस्तुनचैवंश्रुतिलिंगादीनामपितथात्वेबलाबलव्यवस्थानुपपत्तिःनहितत्रविषयविरोधनि
बंधनोबाधःकिंतुप्रकरणिनःकृतकृत्यत्वान्मेत्रस्यचप्रत्यक्षश्रुत्यालब्धप्रयोजनत्वादाकांक्षाभावेनमूलाकृत्यनातप्रकृ
तेस्तुस्मृतेःप्रत्यक्षत्वान्नकृत्यकांक्षावरतित्वेतामैवंाुख्यबलविरोधेविकल्पाश्रयणात्प्रकृतेश्चाधिकबलश्रुत्यर्थविरोधेन
स्मृतेर्बाधात्ानहिपाक्षिकबाधंविनाविकल्पःसंभवतितथास्यदर्शनस्यपाक्षिकत्वेसतिस्मार्त्रेश्रुतिकल्पनावसरःततःकृत्यद्वैवि
ध्यपाक्षिकत्वमितीतरेतराश्रयान्नेतादृशस्थलेविकल्पः।किंतुस्मृत्यादिबाधएवातदुक्तंश्रीप्रामाण्येविरुद्धानामशक्यार्थविधान
तः।श्रोदुश्चेरीनशक्नोतिसर्वोवेष्टयितुंस्पृशन्।वेष्टितोवापिसंस्पृष्टुमतोन्योन्यविरोधतःप्रमेयापकृतेरेवबाधःस्यादग्निशैत्य
वदितिानचैहापीतिावित्रिष्याम्नदाद्यननुस्मर्यमाननन्नसमयश्चमेधमेवस्वयंभूर्वेगीतःप्रणीतःशिवश्चेश्वरमिन्नएवकश्चि
दित्याशयः।अतएवप्रणसंविज्ञानोवाबहुवृचोहिःधर्मिग्राहकेतिमूलंाननुसार्वज्ञ्यापनेकृत्यनापेक्षयावेदापौरुषेयत्वमेवबलवद्
निंचसार्वज्ञ्येपिबुद्धादेरिवप्रतारणाकिन्नस्यात्।करणपाटवंवाश्रयदोषः।अविप्रलंभस्तुज्ञानंतत्त्वतत्त्वादायोपिव।

कल्प्यागौरवदोषेणपुंवाक्यंसापकंनतदितिावस्त्वतःपौरुषेयत्वेबुद्धाद्यागमतुल्यमुक्तयाप्रामाण्येविनिगमनानस्मात्तथा
चृन्नमहाजनपरिग्रहस्यदुर्बलत्वादित्यपौरुषेयत्वमेववेदप्रामाण्येविनिगमकमितिाुच्यतेलघवाद्यर्थतात्पर्यक
त्वस्यप्रामाण्यप्रयोजकतयावश्यकत्वेसर्वत्रादिकल्पनागौरवंफलमुखत्वान्नदोषःअप्रतारकत्वादिकंत्वधर्मिग्रा
हकमानसिद्धंनापिबुद्धाद्यागमतुल्यतामहाजनपरिग्रहादिनासिद्धंप्रामाण्येतदुपयादकंसर्वज्ञप्रणीतत्वापौरुषे
यत्वादिविचारात्।अन्यथाहेत्वसिद्धेरितिनकिंचितत्।ननुपूर्वापरमंत्रतरवेदयोर्भिन्नानुपूर्वीकत्वेसत्यर्थभेदान्न
ज्ञन्यादृष्टानामनिष्टहेतुकतापत्तिःवेदाध्ययनानंगमश्वकालेलेदनवैकल्यिकत्वेपूर्वोत्पन्नकर्मणामिदानींभोगाहे
तुतापत्तिःफलवैजात्यकल्पनेतेषामपिवेदानामिदानींप्रयोज्यत्वापत्तोवेदांतरप्रणयनवैयर्थ्यंसमानानुपूर्वीत्वेचनादृष्ट
मेवागतमितिनपौरुषेयत्वमितित्वेत्।मैवंलघवात्तुल्येपिवक्तुरीश्वरस्यस्वातंत्र्येणैववाक्यार्थपदलीलानत्वेनपूर्वोच्चा
रणानपेक्षत्वेनद्वयोरपिसदृशत्वात्।परस्परानपेक्षयैत्रमैत्रोन्नलोकिवृवाक्यवत्।नहितयोरेकोनुवक्ताअतएवकेश्वरमी
मांसापक्षसमाभाशंक्यकिमर्थंपुनरियमपेक्षापूर्ववेदेज्ञत्वाश्रयेत्यावार्यैरपेक्षामात्रेदूषितंननुवेदानांभेदेपुरुषतिरस्कारो

किकेति। अत्राव्याप्तिपाठपक्षेनित्यत्वमवक्तुत्वंलौकेनास्तीत्यर्थः। अतिव्याप्तिपाठपक्षेतु प्रत्येकप्रयोजकत्वान्निराकांक्षंवर्णनित्यत्वस्यातत्राप्यभावाः। आनुपूर्वीनित्यत्वीनित्यत्वतत्त्वस्य वेदेप्यभावेनाव्याप्त्यादित्याशयात्राथदिति वेदेआनुपूर्वीपिनित्यापरेषांनित्यानुपूर्वीकत्वंवेदत्वमित्यभिधानान्नदाव्याप्तिरत्ययोतिव्याप्तिरव्याप्तिरित्यर्थः। नच निर्दोषत्वमात्रमपिविसम्वादिशुकादिवाक्यातिव्याप्तंतत्रयोग्यतात्रमस्यापिदोषत्वादिभावः। अनित्यइतिमूलेयद्यपनित्यत्वंध्वंसोपिपरमतेप्रसिद्धंध्वंसप्रतियोग्यवस्यतत्रचात्ययद्यानुत्पन्नाभावत्वंध्वंसत्वंघटादावेवप्रसिद्धंप्रकृतेवपक्षधर्मतावत्तादतिरिक्तभावपर्यवसानमितिवेत्तिन। न घटादिरूपान्योन्याभावप्रतियोगित्वेनसिद्धसाधनात्किंचाभावत्वमपिनगुणमतेसाधारणमेवंतस्मान्नवादिभ्यामनुगतानतिप्रसक्तंतयाव्यवहियमाणधर्मस्योभयसाधारणनिरूपकभावस्यादोषत्वात्। अन्यथाशब्दत्वघटत्वादीनामतद्व्यावृत्तिरूपवादिनंतिनेषांसाध्यसाधनपक्षतावच्छेदकत्वाद्यनुपपत्तौवक्तुविपूर्वायाश्चेतस्मात्पदार्थतावच्छेदकस्यानुगतानतिप्रसक्तत्वमात्रंकथाप्रवृत्तियोजकंननुमतइत्येवंरूपत्वमयीतिसारांसमवायेसतीति। यद्यपीदंगुणमतेव्यर्थंतथापिस्वतंत्रोपाख्यंस्वसमानकालेतियद्यपिस्वत्वानुगमान्नायंहेतुःसंभवतीतयापिप्रागभावप्रतियोगित्वमस्यार्थः। वस्तुतइतियद्यप्येवमपिसमयमात्रहेतुरस्तुतथापिध्वंसंवंधवत्समयसंवंधस्यापिहेतुत्वेनदोषः। वरमेतियद्यपिस्वसमानकालःस्वयमेवतथापितत्प्रतियोगिकध्वंसासिद्धेःसंदेहइतिनायंपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेसाधकइतिभागासिद्धिःसाध्यसमादिवदाभासइत्यर्थः। यद्वाचरमशब्दध्वंसेव्युत्पन्निरूढरूपैवव्याख्यासावतत्रनास्तीतिनतमादायप्रसिद्धिरितिभावः। मौनीतिनत्वेश्वरोक्तेस्तानमेदाभावात्कथमात्कथमानुपूर्वी। आनंतर्यपदेनाव्यवधानस्योक्तत्वादितिध्येयं। ननुयेत्वोल्लिखितेपरेणोक्तेपरमतेकथमानुपूर्वीनकथंचिदितिपूर्ववर्णघटितेतिविशेषणज्ञानंचटत्वादिनिर्विकल्पकंयत्रवानुपूर्वीस्मृतावेवटत्वादिस्मृतिस्तदलिप्रायेणहास्मर्यमानेतियत्रतुनैवंप्रकारइयंतत्रमानसमेवानुपूर्वीज्ञानमितिभावः। नचान्यूनेतिसर्वव्यक्तीनांविविदपेक्षयातारत्वान्मंदत्वाच्चेतिभावः। नचैवंसर्वत्रतारमंदत्वसमावेशात्कथंतयोर्विरोधइत्यतआहाएवप्रतियोगिवेति। तारमंदत्वजात्योरेवजात्योरेवत्वेप्रमाणंसूत्रयतियदेवहीतिवायोर्द्रव्यत्वादीति। अतएवाणसंविज्ञानबहुव्रीहिणासन्नादीत्यर्थः। शब्दवृत्तित्वेपीति। वर्णवृत्तित्वेपीत्यर्थः। वायुवेजात्यमिति। तारमंदवर्णव्यंजकवायूनांवेजात्यमित्यर्थः। फलोपधानेति। सामग्यंतरसंपन्नेस्वसंबंधेकार्योत्पत्तीत्यर्थः। अत्रचेति। किंचित्साक्षात्कारविवक्षायाउशब्दपरंविनुगुणपरमितिव्याचक्षाणेवमेवेदमुक्तस्य। उन्नेजिकयेति। वक्तुस्तावद्विवक्षि

ह्यविशिष्टतारत्वस्यप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेपितारत्वंतत्रप्रविष्टमेवेतिभावःचुभुत्सामितिचयद्यपिबुभुत्सानेतरयहेप्रतिबंधि
कत्वमुक्तंतथापिकार्योन्मुखत्वादनेयत्यावच्छेदकत्वमक्षतमेवेतिभावःइदमपियदिशब्दधीप्रतिबंधएवनतुदाजातिधीप्रतिबंधइ
तितत्रतदाजातिधीप्रतिबंधेसजातीयदेनैवव्याहतेःमंत्रविधयामंदस्यापितारत्वप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वाऽजातियदमित्तिनव्याप्ति
चभिन्नबोधत्वरूपग्रहणकृतमयहणंनचांतीद्रियस्यचायोस्तदायहणमस्तीत्यतआहावायुसंबंधादितिननुोत्कर्षापकर्षयो
रूपंजातिद्वयंशब्दस्तीत्युन्नमतआहाउत्कर्षेवेतिआकाशपरमाणुपरिमाणयोरेकैकस्यव्यक्तिचाराद्दुलनत्वमुपात्तंएतच्चय
दिपरमपदप्रयोगात्परमाणुत्वंजातिर्द्व्यणुकपरिमाणंदुत्कर्षवत्घटादिपरिमाणादपकर्षोपितदाघटपरिमाणादल्पमणु
परिमाणमितिव्यवहारात्वस्तुतोघटादिपरिमाणापेक्षयात्यल्पदेशव्यापकत्वमेवतत्रापकर्षोननुजातिस्तस्याःसजातीयादेवोत्क
र्षत्वादित्यपकर्षत्वंचाश्रयजातिमत्त्वमुत्कर्षत्वाश्रययोग्यजातिमत्त्वंचहेतुद्वयंयोग्यतावच्छिदिंद्रियत्वंपितात्रेतिपरमहदृत्ति
तादृशेतिसजातीयप्रतिबध्यसाक्षात्कारविषयतावच्छेदकतात्राश्रयेत्यर्थःअत्रापिप्रतिबध्यप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वगर्भंहेतु
द्वयमेवाभिमतंआकाशादिपरिमाणेद्वयोरपभावादित्यवधेयंयस्तुतस्तादृशेतिनतुज्ञानसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदक

ज्ञानाभावस्यानत्यंतद्वतीश्वरज्ञानेव्यभिचारवारणायजातिपदंनद्यत्रशब्दवृत्तित्वमुपपादयांचक्रेतत्रैवम्यादितिनव्याःतत्रा
विवक्षित्वात्सहत्वात्नहिस्वीयज्ञानाभावस्यानंप्रतिबंधकंविषयाभावेनैवाप्रत्यक्षोपपत्तेःनहिसत्तिज्ञानेतदभावधीःसंभवति
नापिपरकीयज्ञानाभावस्यानंतदीयज्ञानस्यायोग्यत्वादेवाप्रत्यक्षोपपत्तेःनद्यलौकिकप्रत्यक्षप्रतिबंधत्वंप्रकृतेभिमतंतार
प्रत्यक्षेप्युपनीतज्ञानसंभवात्वस्तुतोज्ञानाभावस्यानंतद्वज्ञानविशिष्टज्ञानेविरोधिननुज्ञानप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक
त्वमुक्तंतदितिचयद्यपिश्रोत्रसंयोगादेःसाध्याव्यापकत्वान्नशब्दसाध्यव्यापकोपंतथापिश्रोत्रमात्रगुणत्वाभावःश्रोत्रभिन्नवृत्तित्वं
वाऽर्थःनचपक्षेतरता।आकाशमात्रवृत्तिस्वादृश्यदीनामपिव्यावर्त्तनात्द्रव्यादेरित्यतद्गुणबहुव्रीहिःउपाध्यभावेनसा
ध्याभावसाधनेभागासिद्धिमाशंक्यव्यभिचारादिसाधनेनोदोषाभावइत्याशयेनपरिहरतिनचशब्देपितिकेचित्तुश्रोत्रत्वमिति
श्रोत्रायाश्चत्वार्थकमितिशेषःसाधनावितियद्यपिधनेःचगिंद्रियवेद्यतामतेनायंदोषःतथापिवच्छित्तत्वादेवोपेक्षास्मृता
घटेतिमूलंयद्यपितत्रभूतलस्यप्रत्यक्षत्वान्नानुपपत्तिस्तथापाश्रयनाशजन्यध्वंसउदाहर्त्तव्यःकालइतिकालघटितसन्नि
कर्षेणेतिशेषःच्यतइवेति।किंचिद्देशावच्छेदंविनाभावयहासंभवादेवेत्यतिपाठेशब्दध्वंसइवेत्यर्थःतस्माद्यत्राधिकरणइति

मूलेकादाचित्काभावाभिप्रायेणतदपिकालोपाध्यतिरिक्ताधिकरणेइत्युक्तं।ननुह्रायमानाभ्यामितिसादृश्यात्क्रियामाणाभ्यामित्यर्थः
तथाचाधिकरणज्ञानेनरूपहेतुताऽलाघनान्नउभसमवायिविषयकत्वंप्रत्यक्षत्वेतत्रापेक्षितंगोरवादिभावःव्याप्यपदेनेतिसूत्र
स्थप्रत्यक्षकंटकोद्धारेविवेचितंघटोपवायुर्धूमेतितदपियोधर्म्यन्यत्रभास्यतेस्वएवोपाधिरित्यभिप्रायेणान्यथाध्वंसपदं
नोपादेयं।असाधारणेतियद्यप्येवंवर्णानांप्रतिनियतव्यंजकव्यंग्यत्वाभ्युपगमेनतद्वयोरसाधारणोपलंभकतयाप्रकृतेपि
योग्यानुपलब्धिरविकलेवातथापिवायुविरहदशायांयत्रयत्सत्वामित्याद्यनुपलब्धिरपिनास्तिअंधकारदशायामिवेतिभा
वः।इंद्रियसन्निधायकत्वाच्चेतिमूलेइंद्रियप्रत्यक्षेपयत्नोदृष्टांतःनपरस्परेतियद्यपिद्वित्वांशेऽनभ्यंजकेपिपरिमाणांशेप्रमेवस्वं हि
त्वेपितथापिपरस्परप्रमाप्रतिबंधकदोषासमवहितत्वंप्रमापकत्वमितिनदोषः।नन्वेवमपिबाधःप्रत्येकंनेववर्णानांप्रत्यक्षद
र्शनादितिचेन्नैवं।असाधारणधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकारणतावच्छेदकानेकवृत्तिधर्मावच्छिन्नव्यंग्यानेतिविवक्षित
त्वात्।प्रागभावविषयव्यवच्छेदार्थमनेकवृत्तीत्युपात्तं।।यद्वावर्णायदिपरस्परंव्यभिचारिव्यंजकव्यंग्याःस्युःयथोक्तरूपा
नस्युरित्यापादनपरमिदमनुमानपरंश्रुतत्वन्यायनयेनिन्नकालीनाव्याप्यवृत्तिवर्णद्वयोत्पन्नाना

नावर्णानामेवपक्षत्वाद्वा।नचतर्ह्यपिविपर्ययापर्यवसानंसाधकतर्कंतदपेक्षतेपिबाधकेतदनपेक्षणात्।अनिष्टापादनमात्र
स्यैवविरोधिनिरासासाविरोधित्वात्।अथेसत्प्रतिपक्षोपदर्शनमपितितर्कंपरमेवानवपरमतेसमूहालंबनसंनवादापा
दकासिद्धिः।तथापिव्यभिचारादिविरोधादितिध्येयं।देशकालेतिपदद्वयस्यप्रांतद्वयावच्छिन्नसंयोगद्वयवारणायदेशा
त्रूपावच्छेदकैक्यमप्यावश्यकमितिभावः।अन्योन्याविषयवृत्तीतियद्यपिशारवाद्रूपयोर्युगपत्प्रत्यक्षादिदमयुक्तंतो
षणप्रतिबंधेनप्रमापकपदेवव्यावृत्तिस्तथापिशारवाग्रहकालेदृक्षधीनियमएवानास्तिदशाप्रत्यक्षदशायांपटाद्रूप
वद्रूपपत्तेः।नचतत्रसमानदेशत्वमप्यस्ति।अन्यूनानतिरिक्तदेशत्वविवक्षायांत्ववच्छेदकस्यैवतात्त्विकस्यायोपपत्तेःसमा
नदेशत्वंव्यर्थं।दृक्षशाक्षारवासंयोगयोःतदवयवस्याधिकस्यावच्छेदकत्वादितिवाच्यं।अन्यविशेषणत्वेनव्यर्थतावी
जाभावात्।मनोग्राह्यत्वेनरूपरसादौव्यभिचारतादवस्थ्यादाहृतिनिपतेतितादृशीति।अन्यथापरस्परव्यभिचारा
र्थंतुमितियाह्यत्वेदृष्टांतासिध्याद्यापत्तेरितिभावः।अत्रप्रतियोगिनिरूपणानधीननिरूपणानधीननिरूपणत्वंविवक्षि
तं।तेनघटत्वेदृक्त्वात्यंताभावयोःपृथक्त्वदीर्घत्वयोर्भिन्ननिरूपितपरत्वापरत्वयोर्वानव्यभिचारःसंयोगस्येतरनिरूप्य

त्वेपिनप्रतियोगिरूप्यत्वंस्वरूपसंबंधवैलक्षण्यादितिनतद्वारकवैयर्थ्यमितिध्येयम्।नचैवंपरत्वाद्यवारणंइंद्रियासं
न्निकृष्टप्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वद्विनत्वस्यतत्रभावइ॰संयोगेतुतत्सत्त्वात्॥एतादृशमितिदोषासमवधान
घटितमित्यर्थः।मिथइतिमिथःशब्दार्थेत्यर्थः।उन्नविवक्षेतिदोषबलेनपरस्परव्यभिचारस्यरूपपरिमाणाभिव्यक्तोर
पिसत्त्वादित्यर्थः।यद्यपिस्वाश्रययाहकेंद्रियद्यभिन्नत्वेनाप्रसिद्धिः तथाप्यंतींद्रियेव्यभिचाराभियान्यथार्थमाहस्वाश्र
यायाहकेति।मीमांसकानामितिहेतुवत्सा॥दध्यस्यप्रसाध्यांगकस्यासंभवादितिभावः।समवाधइतिसंयोगादिसम
वायइत्यर्थः।अवृत्तित्वेनहेतुसत्त्वादितिभावः।शब्दत्वेसपक्षाभावेनान्वयव्याप्तिईश्वरहेतिरेकव्याप्तिमाश्रित्याह।अन्व
यश्चेति।तथापिपंचत्वपेत्याद्युपलक्षणंवस्तुतःशब्दाश्रयगुणत्वाभावेशब्दत्वस्याभावेअनन्वयेनाव्यर्थत्वेतिदृश्य
व्यं।अन्यथाचयएवेति।असाधारण्येविव्यभिचाराभावादित्याशयः।शब्दसंख्यात्वेतियद्यपिगुरुत्वपतेशब्दसंख्यानास्तिम
दृमतेतुशब्दत्वंजातिरेवतथापिदृमत्तएवदृष्टांतांतरमिदं।गुरुमत्तएवपदार्थांतरवासंख्याकर्मत्वरासादृश्यवासंख्या
श्रद्धार्थः।तथापिश्रोत्रमन्यसानेत्यादिध्वनेःस्यार्शानत्वपक्षेएवमयेपिनत्वशरीरेंद्रियसंयोगस्यापितुत्वाशरीरेव्यभि

चारःशरीरेशब्दइत्यतस्यविषयत्वस्यापिसत्त्वादितिवाच्यं।विषयताप्रयोजकश्रोत्रसन्निकर्षेमनत्वात्।व्यर्थमितिव्यभिचा स्यापि
रणरूपप्रयोजनशून्यइत्यर्थः।तथापीति।अवंधनव्यापत्त्वासिद्धिरितिभावः।मनोदिगिंद्रियगुरुमतेमनसोविभुत्व
भावान्नप्रकृतसंयोगकर्मवेगानुपपत्तिरितिभावः।नहिदृमतेनायंहेतुः द्रव्यत्वाभ्युपगमात्तन्मतइतिनथाश्रा
न्यतरासिद्धइवहेतुरितिभावः।नचतन्मतेपिमनोवृत्तिपरत्वादोव्यभिचारःतैस्तदभ्युपगमेएकवृत्तिपदस्यैकनिरूपा
र्थकत्वात्।नित्यसमवेतेतिं।अत्रयाद्यविशेषाल्लौकिकयहविषयइत्यर्थः।यद्वातन्मतेऽणुत्वस्यापिनित्यतयातत्संयो
गादिवारणायविशेषपदंअतएवचतुरणुत्वंवारणायगुणपदमपितन्मतेनीलादिव्यक्तेरेवैकत्वाद्रूपादिवारणाय
नित्यसमवेतपदं।नत्वत्रसाधारण्यं।तच्छुष्कारेणाधिकबलत्वादितिभावः।योमेवंगुणत्वादित्यत्रप्रधानार्थंवगुण
पदस्यसमवेतत्वमेवार्थइत्यर्थंतेतिवयंस्यर्शचिन्मात्रेति।अत्रपरमाणुवृत्तिपरत्वादिवारणायविशेषपदमपिदेयं।अ
पाकजत्वेसतिनित्यसमवेतत्वादितिमूलपाठेदूषणमथवातेनाग्नीतैजसशरीरसंयोगासमवायिकारणकत्वेइत्यर्थः
नन्वसाक्षात्संबंधेबाधकंविनाव्यर्थवैलक्षण्यप्रतीतेःपरंपरासंबंधावगाहित्वंवृथाव्यंविचवर्णोत्पादकस्यनध्वन्युत्पा

दकृतानियमेमानमस्तियेनैवंप्रकारोघटेतेत्यतआह।प्रत्यभिज्ञानइत्तिा।यःपुंसोद्वारित्तःसएवायंगकारःश्रुतेनाप्युच्चार्य
तइतिप्रत्यभिज्ञानुरोधेनैवसर्वंकल्पंतथाचोदाहरंति।केलिसाक्षीमृगाक्षीणामेषकीरकिशोरवृःउन्नत्वंतुपवर्तियत्ने
र्थीत्रिमुतंवचइत्तिा।तदुक्तंपार्थसारथिनाव्यंजकेधनिधर्मस्यव्यंग्येधारोपितस्यस्वात्मस्यार्थाभिधानात्वैर्ध्यादेरिवसंभ
तमित्तिा।अन्यत्रापितद्देशेनयवर्णानांव्यापिनांह्रस्वमयाएवंधनिगुणानूसर्वान्नित्यत्वेनव्यवस्थिताः।वर्णाश्चानुवदंतःस्युरर्थभे
दस्यबोधकाकृतिभावः।ननुघटपटादयोभावस्वरूपयहेप्रत्येदसंशयविपर्यवदशापिवर्तस्वरूपयहेपिभेदायहेनानुप
पन्नः।यत्तुदेशभेदेनैवस्येवनायोस्तारत्वमंदत्वव्यंजकतावाह्रस्वधनिव्यंजकतापिस्यादितिकोऽहलप्रत्ययोयपादनं।
तत्राचार्यमतेतारमंदरूपनायुद्वयस्यतादृशशब्दजनकत्वेनतथानुपगमादित्यस्वरसादाहअस्तित्वेतिमूलं।यत्रदेशइति।
यद्यप्येवमपिवक्तृदेशात्रयोज्यत्योःसंकरापत्तिःतथापिदेशाद्यविच्छिन्नश्चैत्रादिप्रयोज्यगत्वव्याप्याएकजातिःसैवत्वमनुष्य
पुरुषत्वभवत्वानुमाणिकापिभिन्नजातित्वउद्देश्योमानाभावात्।गौरवाच्चतेनासांनव्याप्यव्यापकभावेविनिगमकापेक्षातद्व्यापार
तारत्वादिजातिःवक्तृदेशयोरनंतत्वेनतत्प्रयोज्यजात्योर्मेदेगौरवेणातारत्वादिजातीनांपरिगत्तिानांभेदेलाघवात्।तस्माड

त्वंकारणभेदप्रयोज्यत्वंतारत्वंवेतित्तिस्त्रोगकारादिजातयःतारत्वमंदत्वयोरेवाधिविशेषमपेक्षतारमंदत्तरमादिव्यवहारेपिहेत्व
न्तरादेशोषादिनिश्चयेपिवक्तृविशेषादिसंदेहस्तज्ज्ञातेस्तज्जन्यतावच्छेदकत्वसंस्कारोद्बोधाभावादितिवयमाकलयामः।नानागत्वसाधा
रणेत्तिनवानादिसंकेतेनगपदप्रवृत्तिनिमित्तंगत्वेष्वनुगमकंतदप्रतिसंधानेपिगकाराकारानुगतप्रत्ययात्।वस्तुतोगकारस्य
नगकारवाचकतामानाभावात्।गवादिपदवाऽमुच्चारयतीतिघटमुच्चारयतीतिवत्तत्स्वरूपलक्षणयेतिध्येयं।अन्यत्रेतिसर्वतारः
सर्वमंदश्चशब्दोनास्तिासत्रेवानातिसंकरापत्तेरितिभावः।तारमंदत्वयोर्भेदानंगीकारेणसंकरस्यशंकादित्यालोच्यानादइत्ता
त्मकइतिएवंविषयकइत्यर्थः।यदेवह्रीतिस्वरितेवर्त्तमानाजातिरुदात्तापेक्षयामंदत्वमनुदात्तापेक्षयातारत्वमुच्यतेएवमुदात्ता
दावप्यपरजातिरवधिभेदेनोभयव्यवहारहेतुर्वाच्यएवंखवायुधनिधर्मत्वेवायुतरइत्याद्यपिस्यात्।यदिउच्चत्वार्थत्तावच्छेद
कंतरनाद्यर्थात्त्वयोनउच्चत्वार्थइतिव्युत्पत्त्यंतरमाश्रीयतेऽतरवमधरत्तरइत्तिमवति।ननुरसतरइत्तिापंडितत्तरोनउज्ञान
रइतिनदात्तरूपेतिउत्त्यमितिनव्योक्तंवाच्यं।तारतरइत्यादिप्रयोगानुपपत्तेःतस्मादुच्चत्वार्थएवतरबाद्यर्थात्त्वयोपिसामान्य
व्युत्पत्तेरबाधात्।परउद्देश्येस्वतःप्रकर्षाभावात्।गुणगतस्यत्तत्रप्रतीयतेऽतएवभाष्यप्रदीपोवर्णोवर्णश्चित्तिस्रद्रव्यस्याच्य

पदेशस्ययत्पादीयतेगुणःभेदकोव्यपदेशायतत्पुत्कर्षोविधीयतइतिगुणेउसामान्यसंबंधएवव्युत्पत्तेरेगोरवात्।गतरइत्यादि
त्वप्रयोगादेवनप्रयुज्यतेनीलीघटइत्यादिवत्।अतरबाबूनैस्विकारकेसंज्ञायामित्यत्रसंज्ञायहणंप्रतिक्षिपतावार्त्तिककृतातत्रकटर
त्यत्रकारकटइतिप्रसंगमाशंक्यप्रतिप्रसंगइतिवैदिधानलक्षणेचारप्रत्ययस्यसिद्धमित्युक्त्वाअतरबोत्कर्षबाच्यनुत्तरतरपामयसुत्य
त्तिभेदःयद्वातारतरइत्यादौनत्कर्षद्वयाभावाद्उत्कर्षउत्कर्षाभावाच्चप्रकृतिप्रत्ययाभ्यामेवैवजातिरभिधीयतइतिभिन्नैवव्युत्पत्तिरित्यप
पस्तानीलतरइपंमधरतरोरसइत्यादिप्रयोगाच्चेतिसारं।प्रतीतिवैविध्यइति।यत्तुभेदोसमानेयजातयासंबंधेनव्यक्तौतरबाभेदोव्य
क्तेनरेभासतेतत्रसोयमित्याकारइत्यथप्रकृत्यासाक्षात्संबंधस्यैवानुभवेनानुभवबाधादितिभावः।तत्पदसमभिव्याहृतेति।यद्यपिसमानाधिकर
णपदस्यैवेवंव्युत्पत्तिर्घटोयंघटश्चायमित्यादावप्यभेदावगमात्।नतुतत्पदमेवकरोवाप्रयोजकस्तस्मिन्नेवनेनैवघटइत्यादावनेकांतात्।अ
योगव्यवछेदादिव्युत्पत्त्येवोपपत्तेरभेदप्रकारकबोधेयेवकारव्युत्पत्त्यकल्पनात्।तथापित्वनुपलक्षणमेवेदंकिंचस्यामइतिनचैवंभ्रमत्वापत्तिः
परम्परासंबंधविषयत्वाभ्युपगमात्।नचसाक्षात्संबंधःप्रौत्सर्गिकःप्रत्यभिज्ञानेपिव्यक्तभेदस्यतथात्वात्।बाधकबलेनौत्सर्गपवादस्यापिउ
त्पत्त्यात्।नचवर्णोत्पादकस्यध्वन्युत्पादकतानियमेमानाभावान्नश्यमाणतदुत्पत्तिरोधायवायुनासंयोगाद्यत्नेस्थीतीदियत्नात्स्म

र्थमासमरोपस्तुनियतस्मारकत्वाबाधेतिवाच्यं।वायुकर्णशष्कुल्योस्तत्संयोगानांतन्मतेप्रत्यक्षत्वादित्याशयः।तज्ज्ञात्वालिंगितेतिज्ञा
त्वप्रत्येनगत्वज्ञात्यभिधानेगकारएवायंगकारइतिधीःस्यात्।तारत्वाद्यभिधानेचतारएवमंदइतिवाच्यं।देशस्थूलकालविशेषोपय
त्वादिसामान्यानांतत्पदार्थत्वादितिभावः।नानाज्ञानानामितिचभेदस्यान्योन्याभावादित्रिविधभेदविरहस्यात्रिविधत्वेनतदु
चरप्रत्यभिज्ञात्रिधेतिनानात्वंचेत्युक्त्वाप्रत्युतोत्पादविनाशप्रत्ययौह्यनेवकिंचप्रागप्यत्वप्रतीत्यत्वाद्यनेवधर्मावच्छिन्नभेदाभावविषय
त्वेनाभिन्नानात्वंतस्माद्युत्पादादिप्रत्ययस्यैवपरेपरासंबंधावगाहित्वंघटादौनुबाधकाभावान्नौत्सर्गिकविषयपरित्यागः।नचैव
मुत्पादादिसंदेहप्रतिबंधापत्तिः।प्रत्यभिज्ञानस्यसाजात्यविषयत्वेव्यक्तिभेदाभेदसंदेहोछेदानुपपत्तेस्तत्यत्वात्।अथोभ
यप्रत्ययस्यप्रमात्ववदुभयसिद्धविषयत्वमपिबाधंविनानबाध्यं।अप्रतीतपरेपरासंबंधघटकत्वाद्यादिविषयकत्वकल्पने
गौरवात्।कल्पितविषयनिष्ठानुपपत्तेश्चतथात्वेत्यादादिप्रत्ययस्यजातिविषत्वासंभवेनव्यक्तिविषयत्वावश्यकत्वेभेदबुद्धेरेव
प्रतीयमानजातिविषयत्वंवक्तव्यमनन्यगतित्वादित्येवं।तत्रापत्यभिज्ञानस्यौत्सर्गिकव्यक्तभेदविषयतात्यागवदुत्पादादि
बुद्धावुभयसिद्धान्यविषयकत्वकल्पनस्यापदोषत्वात्।औत्सर्गिकत्यागस्योभयत्रापितुल्यत्वात्।नचैं[illegible]स्यपरेपरासंघटकत्वादिप्रत्ययस्य

चाद्यादिविषयांतरकल्पनेगौरवंप्रत्यभिज्ञानेनविषयसंकोचेलाघवमितिवाच्यं। तथापिभेदांतराभावेविषयत्वाभावाकल्पना
पेक्षयालाघवात्। उभयसिद्धलक्षणरूपविषयघटितपरंपरासंबंधेनतद्बुद्धित्वभानेबाधकाभावाच्चेति। अत्रप्रतीमःअन्नेरेव
तत्तेदानामपिचत्रिविधानाशद्वैप्रतीतेरत्यादादिप्रत्ययोऽनित्यतापक्षेअधिकरणबुद्धिरेवनहिस्वतदानीयमिदानीमुत्पन्नइति
तानकालेनयोर्नभेदधीरस्तिनचवैधर्म्ययेवभेदस्तत्रप्रतीयतइत्युत्पादादिबुद्धिरेवपर्यवसिताअन्योन्याभावादिप्रतीतेर
प्यानुलविकल्पत्वउत्पन्नइतिप्रत्यपेक्षयाविधर्मेतिप्रतीतेर्भिन्नप्रकारत्वाच्चतेनोत्पादादिबुद्धिप्रत्यभिज्ञयोस्तुल्यबलेला
घवादेवनित्यतासिद्धिर्भेदगौरवात्। नचैवंपलमुरव्यंव्यक्तयभेदरूपविषयेप्रमाचक्लप्तनस्यैवव्यक्तभेदकल्पनायेनकल्प्य
एवलाघवादित्यपपास्तंविरोधाभिधानात्। प्रत्यक्षयोःपरस्परविधेशैथिल्येलाघवाद्दृष्टवकल्पोनतुतद्भावोगौरवादित्य
स्यापिसुवचत्वाच्चकिंचतारत्वादिचतक्लाद्यपिवर्णेष्वापतितमेवस्यादितिवर्णेक्यापत्तिः। अपिचउत्पन्निर्नारवंडायेनान्यतर
हारोप्यतेकिंतुस्वाधिकरणक्षणसंबंधरूपेतिस्वाधारएवस्वानाधारत्वभ्रमोयेवाच्यःसवविशेषदर्शनेसंभवीत्यादि
धर्मयेवास्थितिवर्णाद्वैतायत्निःवस्तुतस्तदानीगकरोनास्तीतिबुद्धेःपरंपरासंबंधविषयत्वेऽदानीगकारोनास्तिनचेतिसंदे

हानुच्छेदापत्तिःवावाक्लिरूपनित्यत्वेत्यादिश्रुतिस्तुप्रवाहनित्यत्वपरानवाक्षुचोगकारउच्चारितइत्युच्चारणाभ्यासानुपपा
त्तिः। अष्टक्षोभुनूमित्यादिवदुपपत्तेरितिसंक्षेपः। ननुसंचुधनयोनित्यानवापसिद्धांतःअतएववर्मैकेतत्रदृश्यादितिस्व
रितोसत्यामुपलब्धेरितिहेतोर्वायुवनस्पतिसंयोगनशब्दोभागासिद्धिवारणार्थमत्रिधानात्यवंपदंपक्षीकृत्याहेत्युक्तंसहाणौ
वेनत्वंशतोबाधवारणायेति। वस्तुस्थेरणापिपदानित्यतामात्रेणावेदापौरुषेयत्वसिद्धिरंन्येषांनित्यत्वानित्यत्वयोरुपदेशत्वात्
योवर्णितोनचुधनीनामनित्यत्वंवेनाप्युपक्षिप्तमित्यस्थैराह। किंचयदिव्यंग्यइतिस्तंनचुयोगिवहिंद्रियेति। योगिप्रत्यक्षं
वमितिशेषः। किंचायोगनधर्मइतिपक्षेशब्दोदृष्टःसस्वार्थानतिलंघनात्। दूरस्तत्स्मादिदृष्टोस्यान्नरूपेश्रोत्रग्राह्यत्वमितेत्यपि
धानादितिभावःयद्यप्येवंमनोपिनतत्सहकारेणधर्मादिसाक्षात्कुर्यादितिनकल्पनावैयर्थ्यंयदिचुलानसाहित्येनसोरूपेवक्ष
रिवतत्साहित्येनमनोप्ययोग्येप्रवर्तेतेनतद्वहिरिंद्रियेपिचुल्यंअन्यथासामान्यप्रत्यासत्तिर्नप्रत्यासत्तावारणायापिवहिः
पदमनुपादेयंस्यात्। नसागमात्रावोपिअनागतमतीतंचवर्त्तमानमतींद्रियं। विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यतियोगिनइति
भागतंतथापिसानवदिंद्रियसंबद्धविशेषणतांतर्भावात्योगजधर्मोपिमनोमात्रासन्निरेवाग्राह्यत्वेनेवथाश्रुतसेवाग्रह
तश्चदेभागसिद्धेः किंचुतत्संनिकर्षाश्रयत्वमितिनयोगजमादायप्रसंगःनचैवंज्ञानादेरपिवहिरिंद्रियानासन्निकर्षादस्मदादि

दित्तिहेत्वभेदः। अस्यान्यत्रासिद्धत्तया अलौकिकं प्रत्यासन्निजत्वस्य प्रवेशादितिभावः। नचनात्मप्रत्यक्षेत्यसंगतायद्धिप्रत्यक्षं
तदात्मप्रत्यक्षमेवेत्यतआहाग्नीति। अत्रसत्यंतेव्यवस्थापकस्वरूपांशस्यसमवेतेति-ननुपरमतेऽन्योन्याभावाप्रसिद्धेः प्रथमपक्षेऽन्ये
न्यासिद्धिः द्वितीयेगुणपदेव्यावर्त्याप्रसिद्धिरित्यस्वेराहयद्वासमवायेतिअत्रचेति। अत्रसत्यंतेवस्थापकस्वरूपांतर्गतत्वे
नोक्तेननुहेतुप्रविष्टंव्यर्थत्वात्। वहिःपदोपादानाच्चनतृतीयहेत्वभेदइतिदृश्यं। वस्तुतोऽन्योपनीतभानमादायनित्येत्यभिचार
इतिसत्यंनानेनयादृशंग्रहणमेकेनवहिरिंद्रियेणतादृशंयन्द्रियांतरेणनास्तीत्यर्थोद्यौकिकत्वपर्यवसानंतथाप्यनुमनस्तीयेति।
यद्यप्येवमाकाशादिपरिमाणस्यापकृष्टशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावान्नद्वारणायजातिपदानर्थक्यं। तथापिनजातिमात्रमुत्कृष्टादिशब्द
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यत्राकाशपरिमाणंदृष्टांतेतथात्वस्मदाश्रयावधिकोत्कृष्टापकृष्टशब्दप्रतिनिमित्तसामान्यादियोगिमत्त्वाद्यत्मनिव्यभिचार
णायजातिपदंमित्याशयः नचैवमणुपरिमाणस्याकाशपरिमाणेनापेक्षयाऽपकृष्टतयाद्यद्यणुकपरिमाणापेक्षयावोत्कृष्टयानदु
भयनिमित्तजातिविशेषयोगितयाव्यभिचारइतिचेन्ननत्रजातेःनहुभयप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्। अत्यंतदेशव्यापकत्वस्य
तत्रापवर्षनूपत्वात्तद्विजातीयस्यापवर्षावधित्वाभावात्। परमाणुपरिमाणादित्याद्यालोकेऽपकृष्टमहत्त्वस्यैवाणुपदेनाभि

धानात्। यद्वागुणत्वव्याप्यव्याप्यजात्यासजातीयंपत्तद्वधिकाकृत्कर्षापकर्षौविवक्षितावितियुक्तमुत्पश्यामः। उक्तत्रमेणेति। सा
धनावच्छेदेनेत्यर्थः। यद्यप्युपाधेर्व्यर्थत्वस्यदोषत्वेऽजानावः अवच्छेदकत्वाप्रवेशात्। दूषकतायांविशिष्टावप्रवेशाद्वा। तथा
पिव्यर्थत्वेव्यापकत्वाभावेपलक्षणंहेत्वसाध्ययोर्विपक्षबाधकत्वादित्यदृश्यं। निर्दोषताप्रयोजकंप्रवाहनित्यत्वंननुकूटस्थनित्या
श्रयेणाह। तथापीत्यादिमूलं। ननुप्रवाहिव्यक्तेर्नाशात्तद्भिन्नप्रवाहस्यैवहेत्वपगमाच्चबाधंप्रवाहविच्छेदइत्यतस्तदर्थमाह-कालोपाधि
त्वमितिकालोपाधित्वमहेरात्रत्वादितत्रदितिवीप्सयासमुदायस्यसाध्यत्वंसूच्यते। ननुप्रत्येकंसाध्यभेदगौरवादितिध्वेयं। तत्त
त्कालव्याप्यंतदध्यनव्याप्यमन्यथास्यादेतत्यैदित्यादिनाप्येकवाक्यतासंभवेनवाधंतरानुसरणानुपपत्तेरित्याद्यलीकं। यं। अ
नित्यत्वाभ्युपगमेतिअध्ययंनाभ्युपगमेइत्यर्थः। नित्यत्वेतिपाठेऽन्यादृशस्याध्ययनत्रवाहविच्छेदरूपनित्यत्वस्यत्वर्थः। अ
पदार्थव्याख्यानमभिप्रेत्याहाकश्चिदिति। स्मृतिस्तावत्पंचधात्रिर्विन्नपूर्णपृथिवीदानस्यफलमश्नुतइत्यादिप्रत्यक्षवेदमू
लाऽष्टकादिस्मृतिरप्रत्यक्षवेदमूलाऽअग्निर्हिमस्यभेषजमित्यादिप्रत्यक्षमूलातत्सिद्धौसिद्धिमाप्नोतीत्यादि
व्यवहारस्मृतिर्न्यायमूलाऽयूपहास्तिनोदानमाचरेतिवैसर्जनहोमीयंवासोऽधर्युर्गृह्णातीत्यादिलोभमूलीऽयूपहस्तीक्ति

पूपादाद्रकंशावकोनत्रप्रथमतृतीयावारणायाद्यपदद्वयमित्याह।स्मृतिमात्रेति।ननुप्रत्यक्षमूलकस्मृतेरपिविवादचनैववा
रणादपूर्वबोधकत्वंव्यर्थमतआह।अन्यतरेति।विवादयदत्वास्यान्यत्रोक्तत्ववंउक्तयासेनानिर्वक्तुमशक्यातयाप्रत्यक्षवेदमूल
कत्वमात्रंतदर्थः।नचैवमुभयसिद्धेत्यग्रिमतद्विरुद्धाविरोधःतत्राप्यतरकोटिस्थेनवेदमूलकत्वकोटेरेवाभिधानान्नचनुवे
वेदमूलकत्वामूलकत्वयोरितरस्यकलविशेषणानर्थक्यात्।दृष्टांतासिद्धेश्चेतितात्पर्यं।कदाचिन्नादृशेति।अपूर्वबोध
त्वविशिष्टेत्यर्थः।अपूर्वबोधकत्वेनेतियद्यपिन्यायमूलकस्मृतेरपिवर्णाश्रमधर्मविध्येकवाक्यतयाऽपूर्वप्रमापकत्वंमव्या
हतंतथापिस्वातंत्र्येणतत्त्वंविवक्षितंवेदसमानार्थत्वंवातदर्थइतिभावः।इदंत्ववधेयं।एतदुपलक्षिताऽपौरुषेयादिस्म
तिर्विशिष्यैवपक्षस्तेनपक्षधर्मतावलादर्थविशेषसिद्धिरिति।वेदविशेषणत्वमाहस्मृत्यर्थेतियद्यप्युक्तिन्यायेपिपू
र्वमनुभावकत्वमास्तीत्ततरत्वंमूलतासंभवेपि।तथाप्यनुभावकत्वस्यविशेषणंतयास्मृतिप्रणयनाव्यवहितपूर्वम
नुभावकत्वमपेक्षितमित्याशया।यद्वाऽध्ययनविषयस्योक्तानुपपत्त्यावक्ष्यमाणसंभवःनचचेदमूल
त्वंचेत्यादिनामूलत्वार्थवर्णनेनैवोक्तस्यवेदस्यनिरासइतिनाऽप्यसिद्धिमात्रार्थंविशेषणमितिवाख्यंतस्यास

मस्तसाध्यार्थनिर्वचनरूपत्वाच्चत्।अन्यथावावर्थज्ञानद्वारावेदस्मरणकत्ववक्तविवक्षयैवताऽप्यस्यापिलाभातवैयर्थ्य
मेवस्यादितिद्रष्टव्यं।विहितत्वादप्रमाणत्वादित्यर्थः।न्यायमूलेत्युपलक्षणंप्रत्यक्षमूलस्यापि।ननुमहताऽनेनेत्यपूज्यप्रमाणिकवचन
तयान्यायमूलकवारणमतआहमहाजनश्चेतियद्यपितावतैवलोकमूलिकापिवारितातथाप्यदृष्टतात्पर्येणस्वतंत्रवक्तृप्रा
माण्यात्तत्त्वमस्यार्थः।स्वातंत्र्यंचप्रामाण्यप्रयोजकतात्पर्याधारत्वादिवेदसाधारणंतच्चलोकोभमूलायमप्रीतीत्यावः।अविगी
तत्वंमहाजनपरिहेयत्वेनहेतुत्वंमेवाविगीतत्वादृष्टप्रमापकत्वमितिनव्याः।अन्येतुशब्दोन्यवावर्थज्ञानंगर्भवेदलक्षणमेवस्मृ
तिंचोतेनन्यायमूलस्मृतिवेदादिवारणंचेत्यवेदनागममूलकस्मृतिवारणायमहाजनेतिप्रमितिविषयार्थकत्वेनचलभ्यस्या
त्यंतार्थस्यतत्रापिसत्वात्।अपिचारस्मृतिवारणार्थमविगीतपदंसाध्येवेदपदस्यविधिपरत्वात्।नचैवंनिषेधस्मृतावा
नैकांतः।निषिद्धफलवादस्याप्रतिपादकवेदस्यविधिपदार्थत्वादित्याहुः।अपरेतुअलौकिकाविगीतत्वाद्विशेषोपादानमितिवदंति।नचैव
मन्यानुभवजन्यत्वमप्यनीतानुमितवेदमादायैवंसंभवतिनचाऽपूर्व्याद्यज्ञानान्नादृशस्यानुभावकत्वं।तावतासामा

मीभेदस्यैवकल्पयितुमुचितत्वान्नस्वैर्यस्येत्यनङ्मूलेस्नानद्वारेतिस्नायमानकरणतामतेद्वारत्वेस्नानस्याभिमतेनव्यापारेणद्वारंव
रचनन्यत्वंस्वसमानकालंक्रविंदादेर्स्नानवदितिनार्थान्तरंनवक्तव्यंवेदस्याचस्मृतौनथाच्यसंभवेपिइदानीमुच्चार्यमाणत्वेनतदभावात्ना
यंस्मृतिमूलकेदानींतनस्मृतौव्यभिचारःतत्रापिमूलीभूतवेदप्रतिसंधानावश्यकत्वादितिभावःतथावयावेदार्थेतिएवंचविपक्षबाध
कपरोपयंयंग्रहीत्यवधेयंकेचिद्विशिष्टबुद्धिविषयत्वसंभवादितिपक्षित्वाविशेषणंतयाभानेनचित्रप्रकारकतयानानुवादकत्वेनतदर्थमाहुःत
स्नानंनुशब्दानुमानस्यविषयत्वंग्रहणविरोधात्अतएवस्नानविशेषणतयाभानान्नस्नानंज्ञेयेनभानमितिनानुवादकत्वंअव्यापकत्वा
त्स्नानावच्छेदकत्वेनसत्तानिश्चयत्वाभावादित्यपिनार्थोदृष्टानुसंगतेश्चउपतएवस्नानंज्ञेयेत्यपिशेषपूरणमवश्यमित्यनेसंसर्गाय
हार्पिप्रायेणव्याचष्टेनयतादृशेति।अवश्यापेक्षणीयेतिकादाचित्कप्रमाणस्मृत्यादिवारणार्थंपदद्वयंनहिस्वोपजीवकप्रमा
णबोधितबोधकानुवादकतांव्यवहारंतीतिनावःप्रमाणपदव्यावर्त्यमाहसंशयेतिसर्वधीयथार्थतापक्षेनुव्यवसायएकना
स्तीतिव्यभिचारवारणायमूलेस्नानंयथार्थत्वइतिअकारणस्येतिनत्वद्वित्वादिवत्स्यात्व्यापकासाधारणधर्मनिवेशेतादृशनियमा
नस्यायमानादेववेतितात्पर्यंनानूद्धारणनियतंवाकल्पमितिपक्षेनायंदोषःस्विष्यदुद्धरणोपपत्तेरित्यनेनाहावर्तमा

नेतिएवंचेतिघटःकर्मत्वमित्यादिनोपदर्शनेनपदार्थोपस्थितौविनक्त्यादिसमभिव्याहृतत्वस्याप्रयोजकतयानतदर्थंसापेक्षतामाह
स्यप्रयोजकत्वादित्याशयःमूलेस्नंवेद्यस्यविवरणेविशेषघटितत्वेनस्नानस्येतिअस्नंवेद्यस्वेतिवाशब्दइवार्थेअसंसर्गायेत्या
हादेरितिअत्रादिपदार्थोयोग्यतातात्पर्येसंसर्गायहोपादानंदृष्टान्तार्थंमंगलबोधकतयेतिवेदबोधितकर्तृतापस्येतिविग्रहेकर्तृ
त्वतामात्रेवेदबोधितत्वावयोनतुमंगलांशेशिष्टाकाशःश्रोत्रयाद्यगुणइत्यंशेनाकाशांशेश्रोत्रयाद्यानन्वयवत्प्रसक्तेनुप
पद्यतावच्छेदकविशिष्टेसाध्यतुमित्याशिमतलाभइत्यर्थःअत्रमंगलाचरिःकर्तव्यइत्यनुमानानंतरंबोधयंतीस्मृतिःकृष्णना
नुवादिकेतिचिंत्यमाहुःतन्नातादृशानुमानस्यावश्यानपेक्षणीयत्वात्पत्रवार्थवादादेवेतिमूलेनन्वत्रेतिसाध्येसाधनत्वं
नपदकृत्योरर्थइतिकथंप्रत्येतव्यःनवपंचमतत्कारोयंयच्छब्दयोगेनानूद्यविधिशक्तित्वात्अन्यथाविवादाविषयत्वात्नान्वाख्या
मेधेनेतृतीयायातदङ्गमःतस्याःकथंप्रत्येतव्यःनवपंचमतत्कारोच्चारणतामात्रार्थत्वेनेष्टसाधनत्वाबोधकत्वात्नापिसिद्धसा
ध्यसमभिव्याहारादिष्टसाधनतात्मकःयागसाध्यत्वातेनसाध्यतयैवोपस्थानात्प्रत्युतनरतीत्यत्रैवनरणवानित्यर्थतया
सिद्धत्वावगमात्यन्नुरित्यादिवक्ष्यमाणउणादिविज्ञानवत्तृतीयार्थावादांतरमुपलक्षयन्नमितिनत्रावृतिसाध्येसाधनत्वंस्यार्थवादा

न्नतोप्यलाभादिति। उच्यते। यजतइतिभक्तायागानुवृत्तेरुक्तिबोधनान्नित्यनिवेद्यतयाकृतिसाध्यत्वंयागेपिबोधितंअतएवकार्यं
लोकेनपृथक्शक्तिरितिबहवःयदितुचिकीर्षायांकृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वेनकारणतातदज्ञानसंहितीयमानंतथास्यु।नहिशा
ब्दज्ञानस्यान्यत्रापिसाक्षात्प्रवर्तकत्वंइदानींमदंशायेरभानंतुष्टसाधनतापियजतइत्यनेनयागविशिष्टत्वेनोपस्थितेतरत्रित्य
नेनतरणकर्तृत्वबोधकेनबाधकंविनाविशेषणांशेपिनदन्वयबोधदृश्यते।वारिदंदेहिमाम्रोतीत्यादौवारिदानादेरिवाअतएवस्तु
रायोवृत्रहागोघ्नःसुवर्णस्तेयकृन्नरःपतितेःसंप्रयुक्तश्चकृतघ्नोगुरुतल्पगःएतेपतंत्यिवैषुनरकेषुपूर्वशइत्यत्रपतंतीद्यनेनपा
तादिविशिष्टस्यसाधनताविशेषरूपपतनकर्तृत्वबोधनाद्बाधकंविनाशेषणपातादेरपिनत्वप्रतीयतइतिस्मृतिनिबंधकारःएवयोह्या
ह्मणायेत्यादौहेतुमदनुशिष्टलिङ्ग्येननरकंकर्मणाजोपादेवमाद्युर्मुदंयद्वादाविवयंयज्याशरीरनेःकर्मदोषैःर्यातिस्वाकर
तानरइत्यादाविवनृतीययातन्नदिष्टसाधनतावगतिमूहनीया।ननुतथापिविध्यनुमानमाश्रयकंनवाप्रयोजकंताधर्माधर्मयोर्वि
धिनिषेधैकमानकत्वान्नविहितत्वादेरेवधर्मादिजनकतावच्छेदकत्वाच्चअतएवाकार्यार्हेतुत्वादनुमानाद्वेत्यत्राविनाभावेमुरीकृतवं
नइतिवेत्।इदमत्राकूतं।अस्तुवैतादृशस्थलेप्युक्तोविधिनिषेधोर्लिङादीनांप्रवर्तनाद्यनार्थनानुमेयोतस्यान्यथोपपत्तेःतयोःप्र

त्यक्षतादृशीयागेवानुभावकत्वादिति।तथापिअध्ययनभावएवेतिमूलंनविदानींपिविप्रकीर्णाःशाखाःक्वचित्रवैश्चित्रकाश्च
नायीयंतएवेत्यनेदःतदपिवित्यंभारतवर्षेध्ययनभावस्यनिश्चितत्वान्नत्वध्ययनस्यविधानादितिलाघवान्नवाताअ
न्यथैकस्येतिमूलंनवस्वशाखाविहितेतिकर्तव्यताःसर्वशाखाधिकरणविरोधात्तत्रहिशाखाभेदश्रितोब्रह्मादिकर्मणांभे
दःअविशेषपुनःश्रुतित्वक्षणादभ्यासान्तरङ्गत्वलक्षणान्तरप्रवरणांतरान्नगुणभेदाच्चान्नविद्वेदेदर्शपूर्णमासेकमालब्धेच
त्वादशकपालमित्यिश्रुतांतत्रचैकस्येवविधित्वेतरत्रान्नगुणस्योन्निशिष्टतयातद्विरोधेनशाखांतरीयोत्यत्रशिष्ट
गुणस्यनिवेशालाभेतन्निवेशार्थंवाज्ञिनवत्कर्मानरकव्यनक्त्वादितिपूर्वपक्षयित्वासिद्धांतितंविधेःकर्मार्थत्व
मात्रंपुनःश्रुत्यादिभिर्भेदनावन्मात्रमिहापिस्यात्।ननुभेदःप्रसिध्यतीतिपुनःश्रुत्यादिनाप्रतिशाखंविधिसि
द्धावपिनकर्मभेदःअध्येतृभेदेनैकस्यैवेनविहितस्याप्यपरेणापरंप्रतिविधानाविरोधात्एकस्यैवनानापुरुषानुप्र
तिप्रमिकविधायकत्ववत्अतएवैकपालद्वादशकपालयोर्द्वयोरप्युत्पत्तिशिष्टतयाबलावबाल्यावेननभेदास्वेपक
तेतिएवंचकर्मैक्यात्तनुद्देशेनविधीयमानाइतिकर्तव्यताःसर्वत्रातीयंतइतिनाशाखेतिकर्तव्यतोपसंहारसिद्धिरि

त्ति। साधकाभावमुक्त्वानुमितवेदस्यानुवादकत्वप्रसंगेबाधकमप्याहअपूर्वस्यापीत्तिमूलेशब्देकेत्तिनुवेदैकगम्यमपूर्वं
गोरवात्। येनवेदापेक्षास्यादितिभावः एवंचस्मृत्याचारयोरित्तिवेदेछेदसिद्धेःप्रवाहनित्यत्वात्यनवेनपौरुषेयत्वपर्यवसा
नादित्यर्थः। नन्वाचारेवचनापेक्षयागौरवप्रतिसंधानंनेश्वरस्यातस्यदुःखालवेनप्रयासगौरवासंभ
वात्। नापिमूलानुमानुःवाक्यस्येवानेकवर्णानन्वाचारेनचनापेक्षयागौरवप्रतिसंधानंनेश्वरस्यात स्यदुःखालाघवेनप्रयासगौरवासंभ
वात्। नापिमूलानुमानुःवाक्यस्येवानेकवर्णघटितत्वात्। अनेकवेगद्यभिधातसाध्यत्वाच्चेत्याहुः। वस्तुतस्त्वाचारेपि
द्यपिवर्णांतरपूर्वंनियतनुष्ठानादिनास्मार्त्तिकामानास्तीशक्यतएवलिंगालासादिनापितनुमानस्यतथाव हारमू
लत्वियंहवद्यथार्थत्वात्। तथापिप्रकारांतरेनायंप्रकारः यद्वावाक्यस्यसाक्षादुपपादकत्वेनलाघवंआचारस्यतुपरं
परायातत्वात्तेनगौरवमितिनात्यर्थः। अयमेववक्तुव्यापारघटितस्येत्यस्यापार्थः। आचारार्थंमूलत्वानाघनेवक्तुव्यापार
घटितस्येत्यर्थः। नचेदमित्तिद्यपिप्रत्यक्षवेदमूलकाचारेणव्याप्तियहोनिराबाधःपक्षीयसंदेहस्यादोषत्वात्। त
थाप्यलौकिकाचारेअलौकिकप्रमाणमात्रेणैवव्याप्तियहोनतुतद्विशेषवेनेत्याशयः। आकाशादीतिनचाकाशस्य

सौरालौकाद्याधारतयाकार्यद्रव्यानाधारत्वमसिद्धंमानाभावात्। नहितथाप्रत्यक्षमस्तिसंयोगाधारत्वमात्रेणसाधनेवैपरीत्या
पत्तेः। संयोगान्यसंबंधेनवाधारत्वंविवक्षितमितिभावः। दिशोपिद्रव्यतायद्यप्येतावताकालविशेषाव च्छिन्नदिशस्तथात्वसिद्धए
वंपिनकालस्यकार्यद्रव्यानाधारत्वमायातितथापिलघवादिदमनुमानंकालविशेषस्यैवतत्त्वंसाधयतिनतुतदवच्छिन्नदिशो
गौरवादितिभावः। यद्वानहीदानीमित्यत्रसंसारकालइत्यर्थःदिग्व्यावृत्तएवस्वरूपसंबंधनेदोविवक्षितइतिनदिग्वृत्तित्वेनाथी
तरंनचापेक्षितावछेदकविशेषणसिद्धिरितिनव्याः। अत्रकपालपदस्यश्रुत्यर्थभागेबीजाभावात्। घटपटसार्थकमिवातिना
व्याःतन्त्रपटादिप्रागभावस्यकपालन्यादृत्तित्वेनैववारणेकपालत्वादिप्रागभावस्यपक्षत्वेदोषात्। अत्रवृत्तप्रलयसा
नार्थंप्राक्पदोपादानंनुपाधिविशिष्टस्यैतिनहिशुद्धकालस्याधारत्वंप्रतीतिगोचरःकिंतुह्यश्वइत्युपाधिविशिष्टस्यैवेतिभावः
इदंचानुमानमेवदेवसर्गब्रह्मांडनाशपक्षेएतत्तत्रैवब्रह्मांडवर्त्तिवाकार्यद्रव्येविशेषणमितिध्येयं। तस्मादित्तिकार्याधि
करणत्वंभावकार्याधिकरणमितिभावःघटत्वनिरूपितेत्तिःयद्यपिघटत्वनिरूपितत्वंयदितदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वंतदा
प्रागभावस्यसामान्याभावेनासिद्धिः। यथाश्रुतेचघटत्वस्यापिकार्यद्रव्यानधिकरणत्वाद्वृत्तएवव्यभिचारिःअस्मिन्वा

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017